

De Vrijdenker

Maandblad van Vereniging de Vrije Gedachte



HANS JANSEN: ZOEKTOCHT NAAR MAX STIRNER

50

Thom Holterman:
Anton van Hooff:

Islamitische impasse
Bond voor het vloeken

Clara Wichmann

Anton Costandse

Charles Darwin

Durf te Denken

La Libre Pensée
De gedachten zijn vrij

Willelmi

Wilhelmina Druker

Domela Nieuwenhuis

REDACTIE ZOEKT SCHRIJVERSTALENT EN EEN REDACTEUR

Wij vermoeden dat zich onder onze lezers mensen met een vlotte pen bevinden. En wanneer u behalve die vlotte pen ook nog ideeën heeft voor artikelen die op een of andere wijze uiting geven aan het gedachtegoed van de vrijdenkers, dan moet u toch beslist eens overwegen alle schroom te laten vallen en ons uw pennenvruchten toezenden. Wij willen in ons maandblad bij voorkeur artikelen, columns, verhalen of gedichten plaatsen van anderen dan bestuursleden of redacteurs. Wij rekenen op uw inbreng!

Daarnaast wil de redactie zich graag wat uitbreiden en tevens verjongen. Wij roepen met name jongeren op zich aan te melden voor de vakature redacteur. Het kost je slechts één zaterdagochtend in de maand en voor het overige vooral digitale correspondentie. Kom eens een vergadering bijwonen, kunnen we zien of we een beetje bij elkaar passen. O ja, bedenk daarbij wel dat het vrijwilligerswerk is, het levert je alleen plezier op, geen euro's.

COLOFON

De Vrijdenker is een tien maal per jaar verschijnend tijdschrift, uitgegeven door de vrijdenkersvereniging **De Vrije Gedachte**, opgericht in 1856 onder de naam De Dageraad.

Redactie

Paul Hopster, Wim de Lobel, Suzanne de Veld (layout), Jan Bontje en Enno Nuy (hoofdredacteur).

Adres redactie en secretariaat

Postbus 1087, 3000 BB Rotterdam
Antwoordnummer 20522 Rotterdam
T 010 476 89 86
E redactie@devrijgedachte.nl
W www.devrijgedachte.nl
Gironummer: 274551

Kosten

Lid met abonnement € 50
Lid zonder abonnement € 20
Student-lid (t/m 25 jaar) € 10
Abonnement € 33
Prijs los nummer € 3,50

Kopij

Reacties en nieuwe bijdragen worden zeer op prijs gesteld. Bij voorkeur digitaal aan te leveren.

Druk

BGS, Schiedam

ISSN: 1872-1478



Inhoud



Zoektocht naar Max Stirner HANS JANSEN	2	Toen het atoom nog een hypothese was MAARTEN LOOIJ	34
Evolutie, een bewezen feit JAN VAN DER GAAG	8	Dubbele Moraal JAAP VAN DEN BORN	43
Geen atheïsme in de Oudheid ANTON VAN HOOFF	13	Zeker weten – een recensie SONJA DE SCHAEPPDRYVER	44
Recht doen aan Erasmus HANS VAN LENT	17	Gaat alles wel goed? ENNO NUY	45
Gelijkheid weegt zwaarder dan gods- dienstvrijheid SONJA DE SCHAEPPDRYVER	20	Klimaatcrisis: slechts één facet van de ecologische crisis - het tragische gelijk van de Club van Rome FLORIS VAN DEN BERG	46
De bestaanszin van Zijn en Niets Een correlatieve visie FONS TEL	22	Het zal je God maar wezen Atheïsme voor leken verklaard – 2 JAN VAN DER WERFF	48
Ongelovige verhalen - een recensie JAN BONTJE	26	Hete hangijzers Een reconstructie ter recreatie, verbijstering en lering - een recensie LEON WECKE	51
Grenzen aan het recht op beledigen PAUL HOPSTER	27	Bond voor het vloeken ANTON VAN HOOFF	54
Paul Kurtz, Eupraxsophy. Living without Religion FLORIS VAN DEN BERG	28	De egoïst Max Stirner - boekbespreking FRANS BIJLSMA	55
Islamitische impasse THOM HOLTERMAN	30	Gedanken vogelfrei? JAN HILARIUS	58
Op weg naar het einde - De collectieve zelfmoordbeschikking van Kopenhagen 33 FLORIS VAN DEN BERG & ANNEMARIEKE OTTEN	33	Vrijdenkerswandeling	60

Zoektocht naar Max Stirner



Auteur: HANS JANSEN
1958, Haarlem, schrijver

Het was dinsdag 24 september 2007 toen ik op Amsterdam Centraal de trein instapte naar Bayreuth. De lucht was tot aan de horizon asgrauw en het regende pijpenstelen alsof de weergoden wilden zeggen: blijf thuis! Het bezoek aan Bayreuth en Berlijn om nog iets meer te weten te komen over de filosoof Max Stirner is tot mislukken gedoemd! Donder en bliksem!

Het door mij geschreven manuscript over Max Stirner lag al bij de uitgever en zou in 2009 gepubliceerd worden. Hoewel de kans klein was dat ik nog aanvullend materiaal voor het boek zou vinden, nam ik het zekere voor het onzekere. Vandaar deze trip. Daarnaast was ik ook gewoon nieuwsgierig waar de man was geboren, gewoond en gestudeerd had en waar zijn laatste rustplaats was. Bovendien had ik een camcorder en een fototoestel bij mij om opnames

te maken van deze en andere locaties die in het leven van Max Stirner een rol hadden gespeeld. De foto's hiervan zouden misschien als illustraties gebruikt kunnen worden bij de tekst van het boek en de filmpjes voor een biografische clip op internet. De vraag was alleen in hoeverre de locaties de tand des tijd hadden weerstaan. De Tweede Wereldoorlog alleen al had veel gebouwen in de as gelegd. Ten slotte was ik benieuwd

of ik in de te bezoeken plaatsen mensen zou tegenkomen die weleens van Max Stirner hadden gehoord.

Wie was Stirner?

Maar wie was Max Stirner eigenlijk? Welnu, een filosoof die op 25 oktober 1806 werd geboren in Bayreuth als Johann Caspar Schmidt en in 1828 naar Berlijn

verhuisde waar hij na zijn studie, in 1844 onder zijn pseudoniem Max Stirner de nodige beroering veroorzaakte met het zeer controversiële boek *De enkeling en zijn eigendom* om daarna in vergetelheid te sterven. In 1856.

Tot op de dag van vandaag is het werk van deze filosoof voor velen onbekend. Hij werd systematisch doodgezwegen omdat hij als pleitbezorger van het 'egoïsme' in zijn boek alle populaire ideologieën en religies resoluut naar het rijk der fabelen verwees. Stirner was echter zijn tijd ver voor-

uit. Hij ontvouwde ruim 150 jaar geleden de natuurlijke aard van de mens. Die van egoïst, de zichzelf dienende. Alleen, zo stelt Stirner, alleen een enkeling behartigt werkelijk zijn eigenbelang. De rest laat zich nog steeds misleiden door oneigenlijke zaken als overheden en goden. Stirner houdt zijn lezer een spiegel voor, trekt de sluier van hypocrisie en zelfverloochening weg en opent ogen. Het voert te ver om nu uitvoerig bij



zijn gedachten stil te staan. Daarvoor kunt u beter mijn inmiddels gepubliceerde boek *De egoïst Max Stirner* aanschaffen. Te koop in de betere boekhandel en bij De Vrije Gedachte.

In de trein naar Frankfurt, waar ik moest overstappen om via Neurenberg in Bayreuth te komen, kwam ik in gesprek met een lid van het radio-orkest van Frankfurt. Een man die in Berlijn zowel filosofie op de Universiteit als fagot op het conservatorium had gestudeerd. Toen hij na verloop van tijd vroeg naar mijn bestemming, antwoordde ik dat ik op weg was naar Bayreuth, waarop hij zei dat hij daar onlangs nog was geweest. Ik vroeg of hij wel eens gehoord heeft van Max Stirner. 'Nee... Max Stirner?' herhaalde hij voor de zekerheid. Ik knikte. 'Nee, nooit van gehoord...' Van iemand die in Berlijn filosofie had gestudeerd mocht je toch op zijn minst verwachten dat hij die naam een keer heeft horen vallen. Veel tijd om hem iets over Max Stirner te vertellen was er niet, want de trein gleed het station van Frankfurt binnen. Na de overstap verliep de treinreis in stilte en voorspoedig. Het was even over 18.00 uur toen de trein in Bayreuth aankwam. Ik verliet het station op zoek naar pension Schindler. Een naam die onmiddellijk associaties opriep met de beroemde film van Steven Spielberg. De pensionhouder stak echter schril af tegen de rokkenjager en gentleman Oskar Schindler. De kamer die ik toegewezen kreeg was een en al armoedigheid. De televisie werkte niet, de matras leek wel van beton en in de douche lagen nog wat zeepresten en haar van de vorige gast. Maar het was, als je dat afzet tegen de prijs die er tijdens het Wagner Festival voor gevraagd wordt, relatief goedkoop; 30 euro per nacht.

De volgende dag om 10.30 uur stond ik alweer buiten om op zoek te gaan naar het geboortehuis van Max Stirner. Als dat er nog stond tenminste. Onderweg wipte ik nog even een toeristenbureau binnen voor een plattegrond van de stad. Ik wist dat Max Stirner geboren was in de Maximilianstrasse 31 en dat hij later zijn jeugd jaren had doorgebracht bij zijn tante en oom in dezelfde straat, maar dan aan de overkant. Al snel bereikte ik het centrum en bij de eerste

de beste boekenhandel stapte ik naar binnen om te vragen of de verkoper misschien een boek van of over Max Stirner had. Hoewel de zaak geen boeken van deze filosoof had staan, had de verkoper wel een soort gidsje, met de titel *Der Einzige und sein Heimatsstadt*, samengesteld door Paul Jordans. Aangenaam verrast maakte ik daaruit op dat Max Stirner in zijn geboortestad kennelijk nog enige bekendheid genoot. Maar mijn conclusie was voorbarig. Al snel nadat de verkoper mij het gidsje had overhandigd, zei hij met een samenzweerderige uitdrukking op zijn gezicht 'dat de atheïst Max Stirner allesbehalve geliefd is in het katholieke Bayreuth'. Dat wil zeggen: hij werd doodgezwegen en was dus voor de meeste inwoners simpelweg onbekend, behalve wellicht voor een paar verlichte geesten die je in elke stad wel hebt.

Hoe dan ook, het gidsje was, ook al kostte het dan 5 euro, een welkomstgeschenk, want naast een korte levensbeschrijving en een samenvatting van zijn denkbeelden stond er een plattegrond in waarop een aantal plekken stonden aangestipt die van belang waren in de jeugd jaren van Max Stirner. Net op het moment dat ik het gidsje wilde wegstoppen viel mijn oog op het embleem van een bekende Duitse bank. Het gidsje was zowaar door die bank gesponsord! Een onthutsende ontdekking. In verwarring liep ik naar Stirner's geboortehuis. Wist de bank wel wie Max Stirner was? Vreemd keken de voorbijgangers op toen ik mijn volle aandacht schonk aan een hoekpand in de Maximilianstrasse, het geboortehuis van Max Stirner. Of beter, wat er nog van over was. Weinig dus. Het was door de jaren heen flink gerenoveerd. Enigszins teleurgesteld ging ik de hoek om en daar ontwaarde ik een gedenkplaat op de gevel, die aangaf dat in dit huis - nu een dure kledingzaak - ooit Max Stirner was geboren. Ik pakte mijn fototoestel en camcorder en schoot enkele beelden ervan. Dat er überhaupt een gedenksteen was geplaatst verbaasde mij, gezien de opmerking van de boekverkoper over Max Stirner. Dat hij inderdaad onbekend was, bleek al snel. Bij drie andere boekwinkels die ik in de loop van de dag bezocht, hadden de

verkopers nog nooit van hem gehoord. Ook in het historisch museum van Bayreuth geen woord over Max Stirner. En wie ik er verder ook naar vroeg, enkel een fronsend en meewarig hoofdschudden was mijn deel. Ik vervolgde mijn weg naar het huis waar Max Stirner van zijn twaalfde tot zijn twintigste was opgevoed door zijn tante en oom. Behalve de geheel vernieuwde gevel boven een winkel, valt er niets meer over te zeggen dan dat hier 150 jaar geleden ooit een ander huis stond. Ik sloeg een zijstraat in en op weg naar het gymnasium waar Stirner lessen had gevolgd, passeerde ik de oude evangelische stadskerk. Op 6 november 1806, twaalf dagen na zijn geboorte, kreeg Max Stirner hier zijn doopsel. De gotische kerk in het midden van het centrum is weliswaar een mooi oud gebouw, maar verder niet bijzonder interessant. Wel ervoer ik een bijzondere sensatie toen ik de kerk achter mij liet. Ik waande mij, toen ik door de Friedrichstrasse naar het gymnasium liep, warempel even in de negentiende eeuw. Maar een brommer bracht me onmiddellijk weer in de realiteit.

Stond er nog iets in het gidsje wat ik niet van te voren op mijn lijstje had gezet? Ja, een straat. De Max Stirnerstrasse. Ondanks het feit dat de straat aardig ver buiten het centrum lag, was ik toch nieuwsgierig in welke omgeving die zich bevond. Achteraf gezien had ik beter mijn nieuwsgierigheid kunnen bedwingen, want de afstand er naar toe was groter dan ik had gedacht. Eenmaal aangekomen in de straat zag ik dat het straatnaambordje geplaatst was op de hoek van een uitvalsweg, tegenover een desolaat weiland. Was deze plek niet symbolisch voor de gemarginaliseerde plaats die hij tussen de filosofen inneemt? De plekkeuze van het stadsbestuur is ook wel logisch als je weet dat Stirner niets moest hebben van overheidsorganen. Al met al was het beter geweest het bord helemaal niet te plaatsen. Vermoed als ik was van het vele lopen herpakte ik mijzelf en slofte ik terug naar het hotel. Onderweg herinnerde ik mij dat ik in een zijstraat bij het station een antiquariaat had gezien. Wie weet hadden ze nog een oud exemplaar van *Der Einzige und sein*

Eigenthum, het meesterwerk van Stirner, of het boek van Henry Mackay over het leven van Max Stirner. IJdele hoop, maar toch... Het belletje rinkelde toen ik de winkeldeur achter mij dichtsloeg en opgeslokt werd door duizenden boeken aan beide zijden van het smalle zaakje. Op de grond en in de kasten, tot aan het plafond, overal boeken die naar lang vervlogen tijden roken. Een oude man dook ineens uit het niets op. Ik stelde mijn vraag. Stirner ja, daar had hij wel eens van gehoord. Maar nee, geen boeken van de man. Toen ik hem vroeg of hij misschien oude prentkaarten van Bayreuth had, haalde hij een paar dozen tevoorschijn met stapels ansichtkaarten. Na enige tijd viste ik uit de doos een ansichtkaart waarop een aantal huizen stonden, met als onderschrift: *Rathhaus mit Beütgasse, links Geburtshaus Max Stirner*. Voor drie euro nog iets aardigs op de valreep. Maar de oogst van een dag Bayreuth viel al met al zwaar tegen. Een gids over Max Stirner, wat foto's die ik zelf had gemaakt en deze oude postkaart... Morgen naar Berlijn. Misschien dat ik daar nog wat over Max Stirner ontdek.

Berlijn

Het was een sombere dag. Ook vanwege de regen die vanaf 14.00 uur onophoudelijk op de stad neerdaalde. Vroeg opgestaan omdat ik de trein naar Berlijn van 7.03 wilde nemen. De reis verliep zonder opentocht. Door een dicht naaldbos slingerde de coupé zich twee uur lang noordwaarts. Leipzig, gelegen in oost Duitsland, lag er treurig en verwaarloosd bij. Althans, gezien vanuit de trein. Gebouwen die ooit trots hun rol in de communistische heilstaat hadden vervuld, lagen er nu vervallen bij. Vele waren van binnen gesloopt zodat alleen het geraamte nog overeind stond. De gevels van de gebouwen - oude fabrieken, kantoren en woonflats - waren werkelijk prachtig en zouden een tweede leven door renovatie verdienen. Vroeg in de middag bereikte ik Berlijn Hauptbahnhof en direct werd ik geconfronteerd met de nieuwe golf herstructureringen die niet alleen het oude oost Duitsland had overspoeld, maar ook Berlijn. Na het slopen van de Muur waren

projectontwikkelaars onmiddellijk begonnen Berlijn opnieuw in te richten en dat duurt nog steeds voort. Lag het Centraal Station tien jaar geleden nog in het centrum, tegenwoordig glijdt de trein een hypermodern station binnen. Een kolossaal gedrocht, met een overvloed aan winkels en drank- en eetgelegenheden, gelegen op de drie verdiepingen die boven de sporen liggen. Bij de toeristeninformatie vroeg ik of zij mij aan een goedkope slaapaccommodatie voor een paar nachten konden helpen. Nou, nee dus. 120 euro voor een nacht, dat was het wel, waarbij ik goed moest beseffen dat de marathon van Berlijn aanstaande was. Ik loop ook graag wedstrijden, maar ik zou er geen overnachting voor dat bedrag voor over hebben. Daar ik weet dat toeristenbureaus commissies opstrijken van grote hotels als ze een klant voor hun regelen, ging ik naar het oude centrum - 'Mitte' - om zelf een slaapplek te zoeken. Toen ik de stationshal uitliep, moest ik onwillekeurig aan Albert Speer denken; Hitler's lievelingsarchitect die allerlei futuristische plannen had met Berlijn. Maar al te graag wilde hij tot uitdrukking brengen hoe groots het nazisme was. Het werd hem niet gegund. Het kapitalisme daarentegen heeft meer succes. Omvangrijke kantoren in een weidse omgeving met parken en wegen begroeten je als je de stationshal uitloopt.

Al gauw vond ik een hotel in 'Mitte' waar ik moest zijn voor mijn verdere zoektocht die ik had aangegeven op een gekopieerde oude kaart uit de negentiende eeuw. Gelukkig hebben veel straten hun oude naam behouden of weer gekregen, maar niet allemaal, helaas. Diezelfde middag nog begon ik met het adres te bezoeken waar Stirner zijn laatste dagen sleet. De Phillipstrasse. Het huis waar Stirner na een ernstige infectie op 25 juni 1856 was overleden. En de begraafplaats waar zijn grafsteen lag. In de Phillipstrasse was niets meer zoals het er vroeger moest hebben uitgezien. Nieuwe flats en kantoorgebouwen markeerden de plek. Al snel kwam ik er achter dat ik dicht bij het oude Charité ziekenhuis bleek te zijn. In dit ziekenhuis werd de moeder van Stirner op 17 oktober 1837 met een psychose opge-

nomen, nadat ze enige tijd bij Stirner had gelogeed. Een niet onbelangrijke plek die ik graag wilde zien. Het ziekenhuis is gigantisch groot. Om de zoveel tijd was er iets bijgebouwd. Bestond het oude gebouw nog wel? Ik liep voorbij het nieuwe gedeelte en zag een gebouw dat heel goed rond de 18de eeuw gebouwd had kunnen zijn. Ik vroeg er naar bij twee artsen, maar zij moesten mij het antwoord schuldig blijven. Vervolgens zette ik mijn wandeling voort, richting katholieke begraafplaats aan de Bergstrasse. Dacht ik aanvankelijk dat die een kleine oppervlakte besloeg, bij aankomst bleek dat ik mij behoorlijk had vergist. Kon ik zijn steen vinden voor het donker werd? Vol goede moed liep ik tussen de zerken van de ommuurde begraafplaats. Bij een paar hoveniers die de begraafplaats onderhielden informeerde ik of zij mij iets konden vertellen over het graf van Max Stirner. Nee, de naam Max Stirner was hen volkomen vreemd. Na een uur te hebben rondgelopen kwam ik erachter dat er een minstens even grote begraafplaats naast deze lag. De moed zonk mij in de schoenen, ook al omdat een jongen mij vertelde over een hele andere begraafplaats in de Chausseestrasse, waar beroemde personen, zoals Hegel, begraven lagen. Toen ik naar de uitgang liep, keek ik opnieuw naar een bord waar ik bij binnenkomst vluchtig een blik op had geworpen. Nu ik wat beter keek zag ik tussen een rijtje namen ineens in kleine lettertjes Max Stirner staan. Een nummer achter zijn naam correspondeerde met een van de graven op het plattegrondje. Ik haastte mij naar de aangewezen plek en niet lang daarna vond ik de steen, aan de rand van het grafveld. De vraag is of de beheerder van de begraafplaats eigenlijk wel wist wie Max Stirner was? Ik denk het eerlijk gezegd niet, want anders zou hij de steen van deze 'ongelovige barbaar' zeker allang hebben verwijderd. Dat veel stenen na verloop van tijd werden vervangen om plaats te maken voor nieuwe, bleek wel uit de stapel kapotte grafplaten op steenworp afstand van Stirner's graf. Is het feit dat zijn steen aan de rand lag, de voorbode dat die binnenkort op die berg zal belanden? Ik maakte een paar opnames van

het graf en vroeg aan een man die even verderop op een bankje een boek zat te lezen of hij misschien een foto van mij wilde maken met het graf op de achtergrond. Toen hij klaar was, vroeg ik of hij wist wiens graf hij had gefotografeerd. Hij had geen flauw idee. 'O, een filosoof... Interessant.' Ik zei dat hij op internet maar eens zijn naam moest intikken en bedankte hem vriendelijk. De grafplaat is interessant. Er staat alleen een naam op: Max Stirner. Geen geboorte- of sterfdatum. Niet zijn ware naam.



Ook geen enkel aforisme waar zijn boek zo vol mee staat. Het lijkt net alsof de steen de bezoeker in de maling neemt. Alsof die wil zeggen: het is allemaal nep! Max Stirner bestaat helemaal niet! Hij kan dus ook niet sterven! En daar zit wat in. Max Stirner is immers slechts het pseudoniem van Johann Caspar Schmidt en is als metafoor voor de onuitroeibare egoïst natuurlijk ook onsterfelijk. Mogelijk heeft Stirner's biograaf John Henry Mackay, die in 1892 voor deze steen heeft gezorgd, Johann Caspar Smith op deze manier willen eren. Ja, zelfs zijn grafsteen roept, net als de vele vragen tijdens zijn stoffelijk leven, nieuwe vragen op. Al mijmerend verliet ik de plek en bracht ik nog even een bezoekje aan de begraafplaats waar Hegel ligt, een paar huizenblokken verder. Zijn grafmonument had ik zo gevonden. Het staat vooraan. Voor de overheid is hij immers een vooraanstaande filosoof. Maar wat wil je met iemand die de staat

als hoogste orgaan beschouwde. Zo'n man is heilig! Een held. Het was tijd om naar mijn hotel te gaan. De volgende dag werd ik vroeg wakker en het was nog redelijk rustig toen ik door de straten liep. Op zoek naar nieuwe 'gegevens' ging ik naar de Rosenthalerstrasse, het pand waar hij als student in Berlijn voor het eerst op kamers woonde. Alles was echter vervangen door nieuwbouw. Via de Rosenstrasse, waar Stirner in 1848 de nieuwe herberg van Hippel bezocht en waar ook niets uit die tijd overleefde was gebleven - behalve misschien een oud gebouw dan nu dienst doet als jeugdherberg - liep ik door naar de Schönhauser Allee (nummer 9), waar zijn moeder was opgenomen in het krankzinnigengesticht. Een groot, verwaarloosd pand, in het begin van de straat, riep bij mij een sterk vermoeden op dat dit het voormalige gesticht zou kunnen zijn. Het is niet alleen oud en vervallen, ook de stijl, de gevelsculpturen, de kleine ramen en - nauwelijks zichtbaar - het woord apotheek op het zijgebouw wekte dat gevoel op. Maar het is niet zeker. En de bewoners konden mij ook niet verder helpen. Veel tijd om dit verder uit te zoeken had ik niet want de dag was te kort voor wat ik allemaal nog wilde doen. Ik haastte mij via de Rosa Luxemburgstrasse naar de Klosterstrasse waar Max Stirner samen met zijn eerste vrouw ging wonen, vlak na hun huwelijk in 1837. Overal nieuwbouw. Niet ver weg ligt de Poststrasse, waar Stirner regelmatig drankgelegenheden bezocht. Het begin van de Poststrasse is weinig belovend maar aan het einde van de straat waar zich een oud kerkje bevindt waande ik mij waarachtig weer even in de negentiende eeuw; een enclave die door bommenwerpers uit de Tweede Wereldoorlog was gemist en aan de slopershamer was ontkomen. Dat de gebouwen rond de kerk authentiek negentiende eeuws zijn, bewijst een hoekpand waar op de gevel vermeld staat dat het een oude Weinstube betreft uit achttienhonderd zoveel. Mogelijk een wijnhuis dat Stirner destijds heeft bezocht. Mooie plek ook. De kerk wordt omringd met oude huizen en direct rechts naast de kerkmuur ligt een parkje met bomen. Idyllisch en romantisch. Ik zag

Stirner hier al lopen met zijn sigaar in de mond, omringd door de toeristen die foto's en filmpjes maakten. Ook ik schoot nog even snel een foto van het oude straatnaambordje voordat ik de Poststrasse uitliep. Om de hoek van de Rathhausstrasse zag ik een paar antiquariaten en toeristenwinkeltjes. Ik kocht een aantal ansichtkaarten van Berlijn, gefotografeerd in de negentiende eeuw, liep terug door de Spandauerstrasse en sloeg de Karl Liebknechtstrasse in. Nieuwsgierig naar wat er van het eilandje midden in het oude centrum over was, zigzagde ik er doorheen. Grote bouwprojecten waren in volle gang. Verder alleen maar statige kantoorgebouwen. Hooguit vijf jaar oud. Het benauwde mij. Ik sloeg de Karl Liebknechtstrasse in die - na het standbeeld van Napoleon - vanzelf over gaat in Unter den Linden. Maar voordat ik daar naar toe liep, bleef ik even staan bij het Universiteitsgebouw waar Max Stirner van 1826 tot 1835 heeft gestudeerd. Voor het gebouw stond een kraam met oude boeken. Tegen beter weten in vroeg ik de verkoopster of ze iets van Max Stirner had. 'Nee', zei ze kortaf. Zo resoluut, dat ik twijfelde of ze werkelijk nooit van hem gehoord had. Unter den Linden is mooi. Hoeveel verliefde paartjes hebben de afgelopen drie eeuwen niet over deze laan, met de rij bomen in het midden, gewandeld? Hoeveel voorbijgangers zullen De Vrijen - het gezelschap waar Stirner in de jaren veertig van de negentiende eeuw deel van uitmaakte - hier in 1842 hebben lastiggevallen met hun bedelpraktijken? Ook ik liep er doorheen en realiseerde mij opeens dat ik geen bedelaar in de stad was tegengekomen.

De Vrijen

Mijn lijst had ik voor vandaag bijna afgevoerd. Nog even door de Friedrichstrasse - waar De Vrijen voor lange tijd bijeenkwamen in de herberg van Hippel - en dan naar een museum met een tentoonstelling over de geschiedenis van Berlijn. Misschien kwam ik nog iets interessants te weten dat ik kon gebruiken... Nauwelijks was ik de Friedrichstrasse ingeslagen of ik zag links een grote boekenzaak. Inmiddels was ik tijdens mijn tocht bij een

aantal boekenwinkels even binnengewipt met de vraag of ze misschien iets hadden van Max Stirner. Nergens hadden ze werk van hem. Sterker nog, niemand had ooit van hem gehoord. Een dergelijk antwoord verwachtte ik ook nu, maar tot mijn verwondering hadden ze wel iets van Stirner. Bij de kast met filosofie. Ik haastte mij er heen en vond een mooi gebonden exemplaar van De enkeling en zijn eigendom. Het laatste. Opnieuw uitgegeven. Afgeprijsd van 7.50 euro naar 5 euro. Oké, het is in het Duits, maar voor 5 euro laat je zelfs geen Arabisch exemplaar liggen. Monter liep ik met grote passen naar het museum. Het boek, nog in plastic verpakt, bewaarde ik voor als ik weer thuis was. Dan zou ik het voorzichtig uitpakken en er aan ruiken. Toen, ik was halverwege - ik had de oude grens tussen west en oost Berlijn al een tijdje gepasseerd - begon het vreselijk te regenen. In de Leipzigerstrasse. Tijd om naar huis te gaan.



Evolutie, een bewezen feit



Auteur: JAN VAN DER GAAG

(1967, Rotterdam) softwareontwikkelaar.
Interesses: atheïsme, evolutie & creationisme,
kosmologie, sciencefiction, reizen.

Een vaak gehoorde kritiek van anti-evolutionisten (creationisten) is dat evolutie 'slechts een theorie' is. Alsof het om een mening gaat. Is de relativiteitstheorie soms ook 'slechts een theorie'? Uiteraard wordt vaak genoeg uitgelegd dat een wetenschappelijke theorie toch echt iets anders is dan een mening en dat evolutie een vastgesteld feit is. Het lijkt niet te helpen.

Inleiding

Als het over evolutie gaat, dan moeten we twee zaken uit elkaar houden. Aan de ene kant is er evolutie als historisch feit, aan de andere kant is er de evolutietheorie als verklaring. De eerste betekenis slaat op het begrip afstamming met modificatie, wat inhoudt dat al het leven op aarde uit een gemeenschappelijke voorouder is voortgekomen. Dit feit kan evengoed worden aangetoond als het bestaan van Rembrandt of Beethoven. De tweede betekenis slaat o.a. op de begrippen: variatie, overerving en selectie. Dit betreft de theorie die probeert de historische gebeurtenis te verklaren en de mechanismen daarvoor te bestuderen. In wat volgt zal het gaan over evolutie in de eerste betekenis: evolutie als historisch feit en hoe we dit weten. Hoe kunnen we aantonen dat evolutie werkelijk heeft plaatsgevonden? Wat zijn eigenlijk de argumenten die ons vertellen dat evolutie een feit is? Hier volgen er vijf, die vooral aan de hand van de zoogdieren geïllustreerd zullen worden.

1. De genestheid van uiterlijke kenmerken

Bij de systematische indeling van levende wezens op basis van uiterlijke kenmerken (het determineren) – iets wat na de invoering van het naamgevingstelsel in de 18de eeuw door Linnaeus een hoge vlucht heeft genomen – blijken de kenmerken van levende wezens niet lukraak verdeeld te zijn. In plaats daarvan komen kenmerken gegroepeerd voor en wel zo dat deze indeling een genestheid laat zien. Wat houdt deze genestheid in?

Stel, we bekijken zes soorten. Op basis van allerlei eigenschappen lijken deze soorten 2 aan 2 sterk op elkaar. Om dit aan te geven zetten we rondjes om zulke tweetallen, zodat de zes soorten zich over drie rondjes verdelen. Dan blijkt dat de vier soorten in twee van deze rondjes op basis van enkele overlappende eigenschappen meer op elkaar lijken dan op de overige twee soorten in het derde rondje. We zetten nu een nieuw, groter rondje om deze twee rondjes. Zo staat er een rondje om hond en wolf, om kat en leeuw, en om raaf en kraai; en om hond, wolf, kat en leeuw (zoogdieren) ter onderscheiding van raaf en kraai (vogels). Als we meer en meer soorten bekijken, dan blijken we steeds meer rondjes te kunnen maken, en ook steeds meer niveaus van rondjes om rondjes om rondjes ...

Deze rondjes overlappen elkaar in principe niet: het zijn rondjes binnen rondjes. Theoretisch gesproken zouden de rondjes elkaar kunnen overlappen. Honden en katten hebben beide zo hun eigenschappen, maar niets

ter wereld verbiedt honden om kattennagels te hebben of katten om hondenogen te hebben. Honden en katten zijn beide zoogdieren en onderscheiden zich van vogels, maar er bestaat geen fysische reden waarom zoogdieren geen veren zouden kunnen hebben of vogels geen vacht zouden kunnen hebben. Waarlijk lukrake verdelingen van een eigenschap komen echter niet voor.

De indeling van levende wezens op basis van uiterlijke kenmerken kent een duidelijke, geneste structuur – een zogenoemde boomstructuur. Deze structuur is geen artefact van het indelen, zij wordt niet door mensen opgelegd. Zij is een eigenschap van het leven zelf. Zo'n structuur vraagt om een verklaring. Zij moet toch ergens vandaan komen?

2. De genestheid van moleculaire structuren

Het frappante is dat we op moleculair niveau deze genestheid terugzien. Tegenwoordig kunnen we soorten niet alleen op basis van hun DNA (genen) indelen, maar ook op basis van andere organische moleculen, zoals proteïnen. Soorten verschillen in meer of mindere mate in hun genen en proteïnen verschillen van soort tot soort. Wat blijkt: de indeling op basis van deze moleculen kent eveneens een boomstructuur.

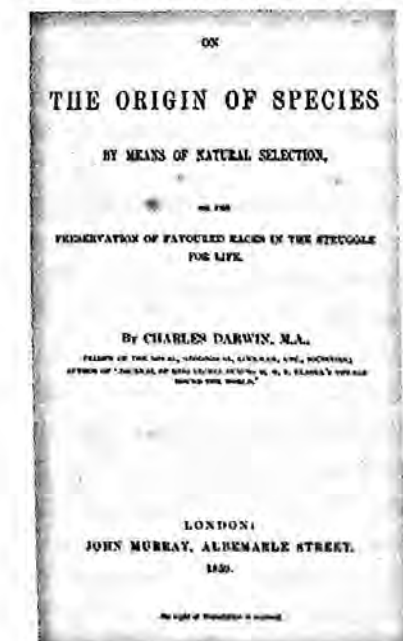
Verschillende moleculen leiden allemaal tot nagenoeg dezelfde boomstructuur, op soms enkele kleine punten na; de boomstructuur op basis van uiterlijke kenmerken (punt 1) kan hier vrijwel precies op gelegd worden. Dit is belangrijk, want als elk molecuul een andere structuur zou laten zien, dan zou er van één boomstructuur voor al het leven geen sprake zijn. Volgens gen A zouden herten meer verwant zijn met katten dan met honden, volgens proteïne B zouden herten meer verwant zijn met honden dan met katten, terwijl volgens de uiterlijke kenmerken honden en katten meer met elkaar verwant zijn dan met herten. En dat zo voor alle dieren en planten. Hier zou geen bioloog chocola van kunnen maken!

Gelukkig vallen alle boomstructuren goed op elkaar te leggen zodat we van één enkele ware boomstructuur voor alle levende wezens kunnen spreken – de fylogenetische boom genoemd. Dit roept om een verkla-

ring. Vanwaar deze ene fylogenetische boom?

3. De genestheid van moleculaire defecten

En het wordt nog fraaier. Niet alleen vertonen de moleculaire onderdelen die wél werken een genestheid, maar ook de onderdelen die níét werken, zoals pseudogenen. Een pseudogen is een kopie van een gen, dat door een of meer verschillen met het werkende gen, zelf niet werkt. Het is een kopie met fouten erin: een defect gen. Vergelijken we de pseudogenen tussen soorten, dan blijken de pseudogenen in dezelfde geneste structuur te vallen die we kennen uit punt 1. en punt 2. Soorten die in een bepaalde mate op elkaar lijken qua uiterlijke kenmerken en werkende genen, lijken in dezelfde mate op elkaar qua niet-werkende pseudogenen. Dat wil zeggen dat ze nagenoeg dezelfde defecten op nagenoeg dezelfde plaatsen hebben. Dit kan geen toeval zijn. Vergelijk het met een leraar die de proefwerken terugkrijgt van twee leerlingen, en waarin 8 van de 50 vragen op precies dezelfde manier fout beantwoord zijn (en een negende fout die niet overeenkomt). Dit moet toch een belletje doen rinkelen? De fylogenetische boom komt dus op allerlei manieren en niveaus naar voren. Het is een reële eigenschap van het leven en niet het gevolg van het categoriseren door mensen. Dit vergt een verklaring, want zo'n keurige structuur ontstaat niet toevallig. Wat kan hiervan toch de oorzaak zijn?



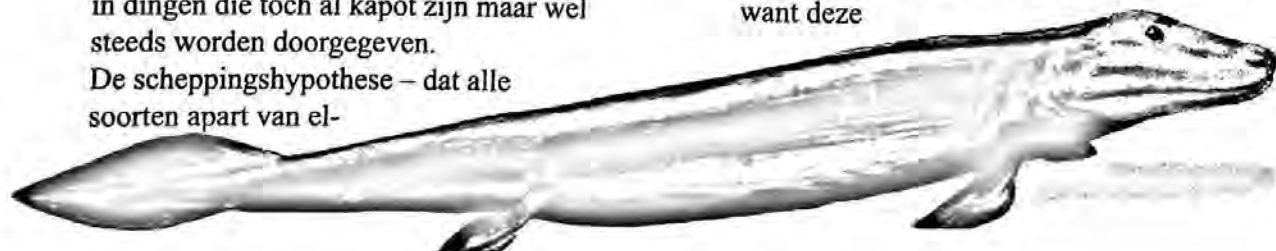
Tussenresultaat

Welnu, het antwoord is te geven in één woord: stamboom. Oftewel: genealogie. Dit is wat de bekende gemeenschappelijke afstamming met modificatie inhoudt – 'common descent with modification' zoals Charles Darwin het noemde. Op grond van de genestheid van uiterlijke kenmerken (punt 1.) zou je dit al kunnen vermoeden. Toen Darwin zijn theorie formuleerde, wist hij niets van DNA of proteïnen af, want die werden later pas ontdekt. Darwin moest het doen met de uiterlijke kenmerken. De genestheid van deze kenmerken kan eenvoudig worden verklaard als we de gevonden boomstructuur als een echte stamboom opvatten. In deze boomstructuur zijn hedendaagse soorten de eindpunten van een zich vertakkend netwerk, dat uitwaaiert en waarin de takken nergens weer samenkomen. Eindpunten die direct een knooppunt gemeen hebben lijken meer op elkaar dan andere eindpunten. Eindpunten die een knooppunt twee niveaus hoger gemeen hebben, lijken meer op elkaar dan eindpunten die een knooppunt drie niveaus hoger gemeen hebben. Dit lijkt veel op een stamboom. Wat is simpeler dan te veronderstellen dat deze schijnbare afstamming een ware afstamming is? Dat de boomstructuur een echte stamboom weerspiegelt? De observaties uit punt 2. en punt 3., die pas bekend werden na de publicaties van Darwin, ondersteunen en versterken de hypothese van een stamboom. Punt 3. is doorslaggevend. Hoe kunnen we anders verklaren dat moleculaire defecten een genestheid vertonen? Met de stamboomhypothese is dit vrij eenvoudig: een gemeenschappelijke voorouder van twee soorten had reeds een aantal defecten en heeft deze doorgegeven aan het nageslacht. Elk van de twee soorten heeft daarna apart van elkaar eigen defecten daaraan toegevoegd. Zulke moleculaire defecten hopen zich op in de loop der tijd, want het zijn beschadigingen in dingen die toch al kapot zijn maar wel steeds worden doorgegeven. De scheppingshypothese – dat alle soorten apart van el-

kaar geschapen zijn – geeft geen enkele verklaring voor de gevonden structuur. Binnen de afstammingshypothese volgt de structuur vanzelf en dwingend: de genestheid volgt direct uit de aanname. De aanname van een schepper daarentegen dwingt zo'n genestheid niet af, zeker niet bij beschadigingen en defecten! Een bovennatuurlijke schepper verklaart geen enkele structuur: er is immers geen reden waarom een schepper het zó zou hebben moeten doen; het had net zo goed anders kunnen zijn. Het enige wat dan nog rest, is te opperen dat de schepper het 'blijkbaar' zo gedaan heeft. En dat is nu juist géén verklaring.

4. Tussenvormen in de fossielen

De stamboom van het leven wordt ook vanuit een andere hoek gestaafd. Als het waar is dat al het huidige leven een gemeenschappelijke afstamming heeft, dan zouden we met wat geluk de (inmiddels gestorven) voorouders moeten kunnen terugvinden. Het geluk zit 'm in de kans dat een gestorven organisme bewaard blijft en later teruggevonden wordt. Gelukkig kennen we daar vele voorbeelden van: de fossielen. Er zijn miljoenen fossielen bekend en als de gemeenschappelijke afstamming van het leven een feit is, dan moeten we zogenaamde tussenvormen aantreffen. Een tussenvorm is een levensvorm met kenmerken die liggen tussen die van twee andere levensvormen; het vormt een schakel tussen twee soorten. Die kunnen zowel hedendaagse soorten als fossielen zijn. Daarnaast kan een tussenvorm eigen kenmerken hebben die niet bij de twee soorten voorkomen. Overigens kan een tussenvorm ook een levende soort zijn, al komt een fossiel veel vaker voor. Elke voorouder is een tussenvorm, maar niet elke tussenvorm is een voorouder. Een soort die sterk lijkt op een directe voorouder geldt ook als tussenvorm. Om het in genealogie termen te zeggen: een tussenvorm tussen jou en je neef is niet alleen jullie oma, ook jullie oudtante is een tussenvorm, want deze



zussen lijken op elkaar en delen grotendeels de gelijkenis met jou en je neef. Dit betekent dat een aangetroffen tussenvorm tussen twee soorten niet per se een directe voorouder van die soorten hoeft te zijn geweest. Het zou best het zusje van een voorouder geweest kunnen zijn.

Met wat meer geluk treffen we niet één maar meerdere tussenvormen tussen twee soorten aan. Als de soorten wat verder van elkaar verwijderd liggen in de boomstructuur, dan is er veel ruimte voor tussenvormen. Als we echt geluk hebben, dan treffen we een keten van tussenvormen aan die twee soorten met elkaar



verbindt. We kunnen zo de ontwikkeling van de ene soort uit de andere soort goed volgen. Dit spreekt tot de verbeelding en daarom volgen hiervan enkele voorbeelden.

◊ Het ontstaan van amfibieën uit vissen via o.a. Panderichthys, Tiktaalik en Ichthyostega. De ontwikkeling van poten uit vinnen (via een 'vis met poten') is goed te volgen. Daarnaast is de verandering in schedel en nek goed te volgen: vissen hebben geen nek (de kop zit direct aan de romp vast) en de schedel bestaat uit een heleboel beenderen die als een legpuzzel in elkaar passen; amfibieën daarentegen hebben schouders en een beweegbare nek, zodat de kop vrij van de romp kan bewegen, en een schedel die bestaat uit minder maar grotere beenderen. ◊ Het ontstaan van zeezoogdieren (walvissen en dolfijnen) uit landzoogdieren (evenhoevigen) via o.a. Ambulocetus, Rodhocetus en Basilosaurus. De ontwikkeling van vinnen uit voorpoten

en het nagenoeg verdwijnen van achterpoten is goed te volgen. Daarnaast is de aanpassing van het gehoor aan het horen in water in plaats van in lucht goed te volgen. Bovendien is het over de schedel verhuizen van de neusopening om een spuitgat te worden goed te volgen.

◊ Het ontstaan van zoogdieren uit reptielen via de Therapsiden, de Cynodonten en de Morganucodonten. De ontwikkeling van het dubbele gehemelte bij zoogdieren is goed te volgen (reptielen hebben een enkel gehemelte). Daarnaast is de reductie van het aantal kootjes goed te volgen: beginnend bij de duim hebben reptielen kootjesaantallen 2-3-4-5-4 en zoogdieren 2-3-3-3-3; Thrinaxodon heeft 2-3-4-4-3. Bovendien is de differentiatie van de tanden goed te volgen: reptielen hebben maar een soort tand, terwijl zoogdieren snijtanden, hoektanden en kiezen hebben.

Het ontstaan van zoogdieren uit reptielen is een van de best gedocumenteerde ontwikkelingen en kent tientallen tussenvormen. Speciale aandacht verdient de ontwikkeling van het gehoor. Reptielen hebben slechts een type gehoorbeentje, namelijk de stijgbeugel of stapes, terwijl zoogdieren drie typen gehoorbeentjes hebben: de stijgbeugel of stapes, de hamer of malleus, en het aambeeld of incus. Indien zoogdieren uit reptielen zijn ontstaan, waar komen die twee extra botjes dan vandaan? In het kaakgewricht van zoogdieren scharniert het tandbeen direct met de bovenkaak, in dat van reptielen scharnieren twee andere botjes met elkaar die bij zoogdieren ontbreken. Deze gewrichtsbotjes moeten gehoorbeentjes geworden zijn. Dat is raar, want hoe kunnen twee botjes in tussenstappen uit een scharnier verwijderd worden zodat het gewricht al die tijd blijft werken? Minstens drie fossielen geven het antwoord: Thrinaxodon, Cynognathus en Probainognathus; zij hebben allemaal een dubbelscharnier. Dat is bijzonder: heden ten dage hebben alleen sommige slangen en een enkele hagedis zo'n dubbel kaakgewricht.

5. Voorspellingen

Een hypothese is niet veel waard als zij

geen toetsbare voorspellingen doet. Een hypothese wordt bevestigd als de voorspellingen uitkomen en weerlegd als die niet uitkomen. De vraag rijst of de aanname van een stamboom voor al het leven inderdaad toetsbare voorspellingen doet. Het antwoord is bevestigend. Darwin poneerde de hypothese oorspronkelijk op basis van observaties uit punt 1. en punt 4. In feite vormen alle zaken uit punt 2. en punt 3. daarom al voorspellingen die zijn uitgekomen en nog steeds uitkomen.

Er zijn andere, concrete voorspellingen te noemen. Zo was het op bepaalde gronden al bekend dat zeezoogdieren uit landzoogdieren moeten zijn voortgekomen. Dat zou inhouden dat het neusgat een spuitgat moet zijn geworden, oftewel dat deze opening zich verplaatst moet hebben van de punt van de snuit tot bovenop de schedel. Sinds een jaar of twintig zijn er diverse vondsten van tussenvormen bekend die deze ontwikkeling inderdaad illustreren. Zo hebben Rodhocetus en Protocetus een neusopening op meer dan een derde van de snuit (gerekend vanaf de punt) en heeft Aetiocetus een opening aan de basis van de snuit, onder de ogen. Een andere voorspelling betreft de ontwikkeling van veren. Hedendaagse vogelveren zijn doorgaans asymmetrisch en hebben een centrale, holle schacht en zijtakken die op hun beurt haakjes hebben. Op grond van embryonale ontwikkelingen (ook wel 'evo-devo' genoemd) had men drie tussenvormen voorspeld tussen eenvoudig dons en de doorsnee volwassen vogelveer. Later, bij een buitengewone vondst in de Chinese provincie Liaoning, zijn twee van de voorspelde tussenvormen daadwerkelijk aangetroffen, op dinosaurussen nota bene! Weer een andere voorspelling betreft de vondst van Tiktaalik, de 'vis met poten'. Deze vondst was geen toeval: men heeft gericht gezocht naar juist zo'n soort fossiel in bepaalde aardlagen in het noorden van Canada. Men wist ongeveer wat men zocht

en waar te zoeken, op basis van evolutie. Dit zijn voorbeelden van positieve voorspellingen – wat moet het geval zijn onder aanname van de hypothese. Daarnaast doet de hypothese negatieve voorspellingen – wat kan er juist niet het geval zijn. Bijvoorbeeld: als het waar is dat zoogdieren van reptielen afstammen én dat vogels van reptielen afstammen, dan kunnen er wel tussenvormen bestaan tussen reptiel en zoogdier en tussen reptiel en vogel, maar niet tussen zoogdier en vogel. Een gesloten driehoek kan niet voorkomen. Door dergelijke voorspellingen is de stamboomhypothese falsifieerbaar; doch ze is nog nooit gefalsificeerd, want de voorspellingen komen telkens uit.

Eindresultaat

We hebben gezien dat er op z'n minst vijf argumenten zijn die de historiciteit van evolutie onderbouwen. Er is de genestheid van hedendaagse levensvormen in uiterlijke kenmerken, moleculaire structuren en moleculaire defecten. Daarnaast is er het fossielenbestand met zijn vele tussenvormen. Deze vier elementen vertonen allemaal dezelfde geneste structuur. Ten slotte zijn er de toetsbare voorspellingen die telkens weer uitkomen. Dit maakt de hypothese dat de waargenomen boomstructuur een ware stamboom van het leven weerspiegelt, tot een gevestigde theorie die de toets van kritiek glansrijk heeft doorstaan. Tot slot nog dit. In bovenstaande zijn alleen biologische bewijzen voor evolutie bekeken. Merk op dat de term 'miljoenen jaren' niet is gevallen! Ondersteuning voor evolutie komt uiteraard ook vanuit de geologie, zodat een absolute ouderdom toegekend kan worden aan de fossielen en daarmee aan de stamboom van het leven. Dan blijkt dat deze stamboom zich uitstrekt over miljoenen en zelfs miljarden jaren – dat toont ons een magnifiek vergezicht op een peilloos verleden.

Geen atheïsme in de Oudheid



Auteur: ANTON VAN HOOFT

(1943) is klassiek historicus en voorzitter van De Vrije Gedachte

'Plato is mij lief, maar de waarheid is mij liever' zei Aristoteles toen hij de filosofie van zijn leermeester verwierp. Ook mijn medebestuurder Frans van Dongen is mij sympathiek, maar zijn opvattingen zijn aanvechtbaar. Onverdroten blijft hij namelijk beweren dat de antieke filosofen wegbereiders van de goddeloosheid zijn.

Tegen mensvormigheid

Laten we als voorbeeld Xenophanes (ca. 565-470 v.o.j.) nemen. "Als runderen handen hadden en paarden of leeuwen en met die handen konden tekenen en schilderen als mensen, zouden paarden het uiterlijk van goden voorstellen als paarden, runderen als runderen en ze zouden de lichamen maken zoals iedere soort zelf de gestalte had. De negers zeggen dat hun goden stompe neuzen hebben, de Thraciërs blauwe ogen en blond haar." Hier neemt Xenophanes het antieke antropomorfisme (mensvormigheid) op de korrel. Mensen hebben de goden naïef naar hun beeld en gelijkenis geschapen. Xenophanes bespot de gangbare godsvoorstellingen, maar preekt zeker geen atheïsme. De kritiek is een opstap naar Xenophanes' hogere godsidee: "Één godheid is onder goden en mensen de grootste, in gestalte noch gezindheid gelijk aan de stervelingen." Deze ene god "ziet als geheel, denkt als geheel, hoort als geheel." "Steeds blijft hij in dezelfde positie volstrekt onbewogen, want het past hem niet ergens anders naartoe te gaan, maar moeite-loos breng hij alles door zijn bewustzijn in beweging." Xenophanes' ene god is dus een onbewogen albeweger'.



Gebod van een onverstoorbare

Het dichtst bij het loochenen van goden komt nog Epikouros (341-270 v.o.j.). Hij wil de mensen de 'onverstoorbare', ataraxia, bijbrengen door hen te bevrijden van alle ongemotiveerde angsten. De belangrijkste angst is die voor de dood. Maar: als de dood er is, zijn wij niet, en als wij er zijn is de dood er niet. Alles is materie, ook de mens en zijn ziel. Bij de dood vallen de atomen uiteen en gaan in een eeuwig proces van recycling nieuwe verbanden aan. Er is dus geen sprake van het voortleven van het individu. Ook de goden kunnen onredelijke angst aanjagen als we hen verantwoordelijk houden voor akelige natuurverschijnselen. Maar als we inzien dat bliksem en aardbevingen materiële oorzaken hebben, zijn we af van alle 'godvrees'. De goden bemoeien zich eenvoudig niet met menselijke zaken. Zij brengen hun bestaan door in eeuwige ataraxia. De wijze neemt aan hen een voorbeeld door de oude godsidee vaarwel te zeggen. In het grote Epicurische leerdicht van Lucretius Over het wezen der dingen, waarvan een prachtige tweetalige editie door Piet Schrijvers is verzorgd, wordt hevig uitgevaren tegen de oude religio. Zij heeft de mensheid geknecht, maar toen

kwam Epikouros:

Toen het menselijk leven voor aller ogen schandelijk ter aarde lag en neergedrukt werd door godsdienst [...] durfde een Griek als allereerste mens zijn ogen er tegen op te heffen, als eerste op te staan [...] zijn geest doorzwierf het onmetelijk heelal waaruit hij zegevierend ons bericht wat kan ontstaan, wat niet [...] Zo wordt op haar beurt nu de godsdienst neergeworpen, vertrapt; die overwinning heft ons hemelhoog. (1, 62-79)

Waarom godvrees leidt, laat de geschiedenis van Iphigeneia zien. Zij werd door haar vader Agamemnon, leider van de Griekse expeditie tegen Troje, naar Aulis gelokt. Daar wachtten de Grieken al tijden op een wind die hen naar Troje zou brengen. Volgens een ziener kon alleen het offeren van het meisje de wind uit de goede hoek doen waaien:

Zozeer kon godsdienst leiden tot misdadigheid (Tantum religio potuit suadere malorum; 1, 101)

Maar de 'logische' stap naar het ontkennen van goden wordt door Lucretius niet gezet. Zijn grote leerdicht begint zelfs met een innig gebed tot Venus. Zij bezielt alle wezens met de lust zich voort te planten. Moge zij nu ook Lucretius bezielen bij het schrijven van de verzen waarmee hij zijn vriend Memmius de heilsleer van Epikouros wil bijbrengen. Zij kan door haar verleidingskunst haar man Mars inpalmen, zodat er geen oorlog is. Memmius hoeft zich dan niet voor de staat in te zetten en kan zich in alle rust aan de ware wijsbegeerte wijden.

Stoa en Plato als wegbereiders

De leer van de Stoa, die het in aanhang won van het Epicurisme, liet zich gemakkelijk religieus vertalen. De wijze mens legt zich neer bij de rol die het Lot hem in het toneelstuk van het leven had gegeven. Als goede acteur speelt de wijze evengoed de koning als de slaaf. Voor het Lot worden allerlei

aanduidingen gebruikt, waaronder 'voorzienigheid', providentia. Daarmee zitten we natuurlijk dicht tegen het christendom aan. Dat zag in de Stoa dan ook een wegbereider. Zo werd er eind vierde eeuw zelfs een briefwisseling tussen de apostel Paulus en de Romeinse stoïcus Seneca gefabriceerd. Het Nieuwe Platonisme dat het denken van de late Oudheid beheerste, leende zich uitstekend als 'mal' voor de christelijke theologie. Plato (427-347 v.o.j.) had al verkondigd dat de werkelijkheid van boven kwam. Het Neoplatonisme ontwierp een heel systeem waarbij de hoogste godheid afdaalde in lagere, steeds meer door materie bevuilde wezens. Het was niet moeilijk om van de hoogste godheid God de Vader te maken, die zich in de wereld mengt door het zenden van zijn zoon, de godmens Jezus. De geloofsbelijdenis van Nicaea (325) is één grote Neoplatonische formulering van christelijke waarheden.

Wie heetten atheoi?

De mensen in de Oudheid die atheoi, godloos, worden genoemd, hebben een idee van de goden, dat afwijkt van het gangbare. Vooral werd het niet genomen als men respect onthield aan de goden van de gemeenschap. Daarom werden Anaxagoras, Sokrates en Diagoras van Rhodos veroordeeld. Twee anekdotes geven een idee van Diagoras' provocaties. Iemand wilde hem overtuigen van het bestaan van de goden door te wijzen op de talrijke votiefgeschenken waarmee mensen goden dankten dat ze een storm op zee hadden overleefd. Hierop zei Diagoras dat er nu eenmaal nergens paneeltjes waren van hen die verzopen waren. Bij een andere gelegenheid raakte het schip waarop Diagoras een zeereis maakte, in moeilijkheden. De zeelieden vermoedden



dat het de aanwezigheid van de goddeloze man was, die hen in deze problemen bracht. Hij vroeg hun of andere boten in dezelfde storm dan ook een Diagoras aan boord hadden. Deze ironie keert zich tegen naïeve ideeën van het wezen der goden, niet tegen de religie als zodanig.

Later werden de christenen voor atheoi uitgescholden. Ze waren 'lichtschuw tuig', 'asociale elementen', die leden aan 'haat tegen het mensdom' (odium generis humani). Waarom waren ze zo recalcitrant? Loyale burgers brandden even die paar wierookkorrels voor de beschermgod van de keizer, maar de halsstarrige christenen weigerden deze simpele daad van goed burgerschap te verrichten. Het was hun pertinacitas die de Romeinse overheid ergerde, niet hun vreemde voorstelling van een god die zich aan een kruis had laten slaan. De Romeinen waren wel wat gewend. Bij alle scepsis die antieke intellectuelen hebben ten aanzien van de heersende religieuze praktijken en ideeën, willen zij zeker niet van de religie af. Angst voor de hogere machten, deisidaimonia, houdt immers de wispelturige menigte in het gareel, verklaart Polybios in boek 6 van zijn Historiën. Verstandige gezagsdragers gebruiken dan ook religie om de massa te beheersen. Deze machiavellistische godleer, de theologia politikè, wordt tegenwoordig weer beleden door politici die, hoewel zelf ongelovig, hoog opgeven van de 'joods-christelijke waarden'.

De waarheid van de mythe

Bij mijn speurtocht naar antieke 'atheïsten' stuitte ik op ene Palaiphatos, pseudoniem van een schrijver uit de vierde eeuw v.o.j. Op zijn naam zijn 45 stukjes overgeleverd, waarin telkens een mythe wordt gerationaliseerd. Nemen we als voorbeeld het bekende verhaal van Europa:

Men zegt dat Phoinix' dochter Europa op een stier een tocht overzee maakte en vanuit Tyrus op Kreta aankwam. Ik denk dat geen stier of paard zo'n grote zee kan oversteken en ook denk ik niet dat een meisje op een wilde stier gaat zitten. Als Zeus had gewild dat Europa naar Kreta kwam, had hij voor haar wel een beter vervoermiddel gevonden.



De waarheid zit zo. Een man uit Knossos die Stier heette, voerde oorlog met het Tyrische land. Ten slotte nam hij samen met veel andere meisjes ook prinses Europa mee. De mensen zeiden dus: 'Europa is met koning Stier meegegaan.'

Op grond van deze feiten is de mythe gevormd. Dit is Grieks rationalisme op zijn best: zo'n zwemtocht overzee is dierenmogelijk. Bovendien is het psychologisch onwaarschijnlijk dat een jong meisje op een stier durft te gaan zitten. Voor ons doel, het traceren van antiek atheïsme, is de derde overweging cruciaal: Zeus had wel een beter vervoermiddel kunnen vinden. Aan het bestaan van de oppergod wordt dus niet getwijfeld. Ook Palaiphatos was op zijn manier bezig de antieke religie 'geloofwaardiger' te maken. Iets dergelijks deed Euhe-



meros (ca. 330-260 v.o.j.) Hij verklaarde dat de oergoden Ouranos, Kronos en Zeus zeer verdienstelijke vorsten uit het verleden waren, die zoveel respect genoten dat ze de status van god hadden bereikt. Ontkende hij dus hun bestaan? Die vraag is helemaal niet aan de orde.

Geloven in Sinterklaas

Om een idee te krijgen hoe antieke mensen met hun goden omgingen, is Sinterklaas een goed model. Daarin kun je op allerlei manieren geloven. Een kind gelooft in zijn feitelijke bestaan. Als volwassene vind je de goedheiligman een nuttig middel om indirect kritiek uit te oefenen en anoniem een geliefd iemand een cadeau te geven. En je kunt in hem geloven als 'oer-Nederlands' cultuurgod dat niet mag verdwijnen. In die zin geloven we allemaal in Sinterklaas. Op zulke uiteenlopende manieren 'geloofden' antieke mensen in hun goden. Geloven is eigenlijk niet het goede woord. Grieken en Romeinen hadden ontzag voor hun goden. Het Griekse woord dat het dichtst bij religie komt is 'welrespect', eusebeia. Het oude woord 'godvrees' benadert aardig de antieke houding. Je moest de goden te vriend houden door hun te geven wat hun toekwam, de juiste offers, gebeden, hymnen en andere rituelen. Antieke religie was geen kwestie van 'rechtzinnigheid', orthodoxie, maar 'rechtdoenigheid', orthopraxis. Aan de rituelen deed je als goede burger vanzelfsprekend mee. Wat je bij de goden voorstelde, was je eigen zaak. Intellectuelen vatten de goden vaak symbolisch op, zoals Lucretius deed in zijn bede tot Venus. Voor de massa bleven de oude goden lang werkelijk zoals blijkt uit het Dromenboek van Artemidoros, uit de tweede eeuw van onze jaartelling: de goden verschijnen met al hun attributen in de slaap. Zeker op het platteland waar de mensen in dorpen, pagi, woonden, leefde de oude godsvoorstellingen nog lang nadat de steden tot het christendom waren overgegaan. Vandaar de betiteling pagani voor heidenen. Ons woord 'heiden' heeft een vergelijkbare achtergrond: het waren de mensen van de heide die het langst de oude Germaanse goden trouw bleven.

In de steden had de elite, geschoold in Stoa en Neoplatonisme, het christendom omhelsd. Een verklaring voor het succes van het christendom is dat intellectuelen op het geloof van vissers uit Galilea hun wijsgerige denkbeelden konden projecteren. In zijn Belijdenissen laat kerkvader Augustinus (354-430) zien hoe hij vanuit het Manicheïsme, via het Neoplatonisme, tot het christendom kwam. De antieke filosofie was dus allesbehalve atheïstisch, zij was eerder een leerhuis voor de hogere, monotheïstische godsdienst.

Atheïsme is jong

Echt atheïsme vinden we pas in de achttiende eeuw. Terwijl de filosofen dan nog vasthouden aan de idee van een Overpeizer, is het een dorpspastoor die god volkomen afzweert: Jean Meslier (1664-1729). Hij oefende veertig jaar hij in Étrépigny, een dorp in de Franse Ardennen, het priesterambt uit. Hij moest wel een keer bij de bisschop op het matje komen omdat hij iets te intiem met zijn huishoudster omging. Maar op zijn geloofsbeleving viel niets aan te merken, totdat zijn nagelaten geschriften werden gevonden. In 1762 publiceerde Voltaire er omvangrijke delen uit onder de titel Het testament van J. Meslier. Daarin geeft de brave dorpspastoor toe zijn hele leven gehuicheld te hebben. Systematisch zaagt hij alle poten onder godsgeloof uit. Alle religie is slechts een uitvinding van de mens. Geloof leidt alleen tot waandenkenbeelden. Goddelijke verschijningen en openbaringen zijn vervalsingen. Van de zogenaamde voorspellingen van Jezus' komst in het Oude Testament klopt niets. De christelijke geloofsleer en de moraal zitten vol onzin. Het christendom sanctioneert het machtsmisbruik van potentaten. Goden bestaan niet, evenmin als de ziel. Dus is er ook geen onsterfelijkheid. Het is duidelijk: Meslier scoort hoog op de atheïsmeschaal van Richard Dawkins.



De mensen die vóór Meslier van goddeloosheid worden beticht, zijn godsdienstericci. Denkers uit de Oudheid als wegbereiders van het atheïsme voor te stellen is dus even onjuist als Luther en Calvijn te beschouwen als voorlopers van De Vrije Gedachte.

Verder lezen:

- In de onvolprezen Universal-Bibliotheek van Reclam met haar zeer 'preiswerte' uitgaven zijn de teksten van de voorsocratische denkers, zoals Xenophanes, beschikbaar in een tweetalige editie verzorgd door Jaap Mansfeld, tot 2001 hoogleraar antieke wijsbegeerte in Utrecht, Die Vorsokratiker I & II, Reclam, Stuttgart 1983 en 1986 (nog steeds leverbaar). In dezelfde reeks ook in een tweetalige editie de kostelijke ontmythologiserings van Palaiphatos: Kai Brodersen

(Hrsg.), Die Wahrheit über die griechischen Mythen. Palaiphatos "Unglaubliche Geschichten", Stuttgart, 2001.

- Van Lucretius heeft Piet Schrijvers een waardige vertaling gemaakt met het Latijn eraan: Piet Schrijvers, Lucretius De natuur van de dingen - De rerum natura, Historische Uitgeverij, Groningen, 2008.
- Voor het eerst is het Dromenboek van Artemidoros in het Nederlands vertaald, door Simone Mooij-Valk, Artemidoros van Daldis Droomboek, Uitg. Voltaire, 's-Hertogenbosch, 2003.
- Een mooie geschiedenis van de goddeloosheid geeft Georges Minois, Histoire de l'athéisme, Uitg. Fayard, Paris, 1998.

Recht doen aan Erasmus



Auteur: HANS VAN LENT

1937 Bosch en Duin, gepensioneerd classicus

Beduusdheid maakte zich onmiddellijk van mij meester, toen ik in De Vrijdenker van december 2009/januari 2010 een bibliografie aantrof van onoverzienbare lengte, die mij de vraag opdroeg: hoe iemand in alle vredes- en godesnamen die boel bij elkaar heeft kunnen zoeken en (wie weet?) lezend heeft kunnen absorberen. Ik kon mezelf maar nauwelijks van de conclusie afbrengen, dat de auteur, de heer Neerhoff, wel al die boeken en artikelen opvoerde in zijn bibliografie, maar er, omdat een mens nu eenmaal een mens is, waarschijnlijk hapsnap doorheen was gegaan - een beeld, dat ik later enigszins bevestigd vond. Maar er was méér: ging het de auteur in eerste instantie wel om Erasmus?

Wat wist ik zelf van deze Erasmus?

Ik ben bepaald geen kenner van de man en van 's mans leven, maar ik wist nog wél, dat hij Rotterdammer was; dat hij in de godsdienstige troebelen zijns tijds het hoofd koel hield en in plaats van scheiding en bonje de consensus poogde te handhaven - een exempel, waratje, van vroeg Nederlandse compromisselijkheid en polderiana. Hij was somtijds wat republikeins bezoedeld en heeft zich bijtend-spotterig uitgelaten over hof en hofhouding, vorst en paus - in het recente debat in de Tweede Kamer zou hij ongetwijfeld de meest felle criticus van de vakantieverblijven van onze kroonprins geweest zijn - maar hij was absoluut geen revolutionair - wat dan weer voor de man

pleit uiteraard.

Op school is me geleerd, dat hij formidabel geletterd was, eentje die zijn klassieken en modernen kende; tevens had hij, als voorloper van Balkenende, overal in Europa zijn netwerk opgebouwd: links, rechts en in het midden, vrienden en bekenden. Hij schreef, discussieerde en polemiseerde met Luther, hij "legde het ei dat Luther heeft uitgebreed", en "hij plantte de ketterijboom die Luther bewaterde", en eveneens had de leraar verteld, dat hij een ironisch-cynisch boekje, *Enkomion Morias* - of gelatiniseerd *Laus Stultitiae* (Lof der Zotheid) - ter ere van Thomas More had geschreven. Paus Paulus III wilde Erasmus, toen die wat ouder was, zelfs nog tot kardinaal verheffen, maar Desiderius had daar geen zin aan (met een buiging naar Pim), en überhaupt hebben de pausen hem altijd de hand boven het hoofd gehouden, terwijl lagere echelons, de fanatieke Sarbonne bijvoorbeeld, hem liever vandaag dan morgen in de fik hadden willen steken. Erasmus was wars van orthodoxie en dogmatiek; juist door zijn geschooldheid in de klassieken en in hun filosofie, vooral in die van de Stoïci, kende hij het aardse en het verstandelijke een voornaam plaats toe in leven en werk.

Intussen had ik het artikel met die grootse bovengenoemde bibliografie gelezen en ik dankte Neerhoff in stilte, dat hij mij weer eens in contact had gebracht met deze bijzondere Nederlander. De auteur is systeemwiskundige en ingenieur (wat precisie en helder denken zou doen verwachten) en hij vermeldt zelf nog ter versterking van zijn imago, dat hij een man van 'de rede' is. Dat laatste echter geeft uiteraard direct al aanleiding tot grote scepsis.

Klakkeloos

Neerhoff heeft kennelijk zijn best gedaan zoveel mogelijk feiten en meningen over Erasmus te achterhalen (getuige de bibliografie). Maar hij heeft kennelijk nog andere pijlen op zijn boog: hij laat zich helaas verleiden tot het met enige regelmaat plaatsen van denigrerende en voor zijn verhaal zelden functionele antichristelijke tussenvoegsels, wat van zijn beschouwing

te vaak een polemieek maakt. Bijvoorbeeld: de katholieke poespas (zonder het lidwoord zou ik er minder bezwaar tegen hebben), de Christusmythe, en niet te vergeten deze: zoals de Grieken de logos (rede) boven de mythe (fabel) hadden verheven, zo had het christendom die logos weer gedegradeerd tot een mythe. Jammer voor Neerhoff - hij had zich wat beter moeten oriënteren en niet klakkeloos dingen moeten over- of oppennen waar hij minder verstand van heeft. Mythe is wat anders dan wat de Grieken mythos noemden. Het is een bedenkelijke truc van de schrijver, om mythe i.p.v. het Griekse mythos te schrijven, te meer waar hij wél logos gebruikt. Mythos betekent alleen in afgeleide zin "fabel" maar veeleer (ieder) "woord dat betrekking heeft op gedachten, fantasieën, geloven", (dus gebruikt in religieuze en artistieke contreien; ik heb het eens omschreven gezien als "durchgöttertes Wort" - ja, voor zo iets moois moet je bij de Oosterburen zijn!) en als zodanig de tegenpool van logos ("normaal" woord). Je kunt niet stellen, dat dé Grieken de logos boven de mythos stelden; beide hadden de hun toekomende plaats in het culturele en geestelijke leven van de Hellenen: beide hebben hun terrein en hun eigen belangrijkheid. Dat de Grieken de mythos onder de logos stelden, is daarom onjuist, en evenzo is het een mythe (in de zin van "fabeltje"), dat "het christendom de logos gedegradeerd" had "tot een mythe"; er is geen sprake van een christelijke promotie-degradatie regeling. Het christendom heeft genoeg filosofen opgeleverd, dus lieden die zich met de logos bezighielden.

Ook de volgende is leuk. Erasmus en christenen in het algemeen, zo schrijft Neerhoff, vinden: "Het is belangrijker het goede te willen dan de waarheid te kennen." Onze auteur zegt dan: "Een formulering die evident strijdig is met het Verlichtingsideaal, want stelt rede in dienst van geloof." Ongetwijfeld ontgaat de lezer de logica van deze zin - de "rede" staat door die uitspraak van Erasmus helemaal niet in "dienst van het geloof" - het gaat er immers om, dat een christen zijn christendom moet dóén en niet moet lullen. De waarheid in het citaat

is immers geen wetenschappelijk bewezen stelling of iets in die trant, maar de waarheid die de christen kent of meent te kennen. Theologie en dergelijke - mooi dus, maar het gaat om de praktijk: dát wil Erasmus ons vertellen. En ook al zou de formulering van Erasmus strijdig zijn met het "Verlichtingsideaal", wat dan nog? Eerstens leefde Erasmus een tijdje eerder, en tweedens wordt hier het "Verlichtingsideaal" als criterium, als meetlat gebruikt - wat ik een staaltje van orthodoxe dogmatiek zou willen noemen. En wat te denken van: de ultieme katholieke Erasmus: weet onze man wel wat "ultiem" is? De laatste? Of de fanatiekste soms? En verderop staat: een "humanista" een (christelijk) geleerde met een specifieke kennis van de "humanae-literae": hieruit blijkt opnieuw, dat de schrijver zijn bronnen wat slordig hanteert: een "humanista" heeft nooit bestaan - dat moet zijn "umanista", zonder h, en "humanae-literae" heeft een streepje teveel en een t te weinig. Nog even: filosofen zouden volgens Neerhoff toentertijd wel wat kunnen uitdenken, maar werden vergeleken met Christus ondertussen toch als tweederangs filosofen beschouwd. Christus is nooit door iemand als eersterangs filosoof beschouwd of als zodanig betiteld. Wél werd en wordt gelovig denken als van een andere (niet mindere) orde beschouwd dan filosofisch denken, en dat lijkt mij volkomen terecht. Van sommige scholastici stamt weliswaar de kreet: "filosofia ancilla theologiae": filosofie is de dienstmaagd van de theologie. Kijk, dat gaat mij wat ver - het zijn, zou ik zeggen, twee verschillende terreinen. Ook heeft een theoloog niets te zoeken op gebieden als astronomie, politicologie en wiskunde - dat is allemaal terrein van de wetenschap, en zogauw een vrome jongen daar oordelen over gaat uitspreken, gaat het hartstikke mis natuurlijk - zie inderdaad hoe het Copernicus, Galilei etc. verging! Er is echter hoop: ook Andries Knevel draagt de evolutieeler een warm hart toe.

Wat dus van de auteur te denken?

Hij is veel te gepreoccupeerd en te dogmatisch met zijn eigen evangelie bezig, om



zich terecht met de titel te kunnen sieren: een man van de rede. Maar ook heeft hij de tijd niet willen of kunnen nemen zich écht bezig te houden met een denkwereld zoals die uit de 'binnenkant' van een gelovige overtuiging naar voren komt. Dat Erasmus het zuiver christelijke, op de (volgens de maatstaven van zijn tijd wetenschappelijk uitgedroogde) bronnen gebaseerd geloof bovenaan de waardeschaal des levens zette, is jammer voor de auteur en diens aanhang, maar dat is nou eenmaal niet anders; zo was Erasmus' overtuiging en daarin stond hij bepaaldelijk niet alleen; het was geheel in de stijl b.v. van de Moderne Devotie: leef en werk zoals Christus, laat de authentieke, oudste christelijke mentaliteit terugkeren; daarmee vergeleken is alle mensenwijsheid, ook de officiële filosofie, van een ander belang.

Erasmus wilde waarschuwen voor twee gevaarlijke dogma's: dat het geloof absoluut zou zijn en dat de rede toereikend zou zijn. Een verstandig man dus, die het vrije denken hoog in het vaandel had. De philosophia Christi is géén filosofie in de eigenlijke zin des woords, en de invectieven die ik in Neerhoff's tekst aantrof met betrekking tot de door hem veronderstelde christelijke visie op filosofie, slaan de plank dus verremis en bevestigen de verdenking, dat de auteur uitging van een parti pris: wie christelijk denkt en doet, is sowieso verdacht, én niet redelijk, als ik het kort mag samenvatten. Daarbij kan Neerhoff zich maar niet voorstellen, dat "humanist" in onze tijd iets heel anders betekent dan toentertijd. Dat had toen niets met "menslievendheid" of "de mens centraal" te maken. Conclusie: de

auteur is een amateur.

Turken en Joden

Van twee (al of niet juiste) verwijten aan Erasmus' adres heb ik nooit wat geweten: zijn antisemitisme en antimoslimisme. Nu meen ik uit de tekst van de heer Molenaar begrepen te hebben, dat ook de mythe van Erasmus' tegenturkse houding berust op een, hoe moet ik het zeggen, onwelwillende grondhouding in lezen en benaderen. De 'Turk' blijkt voor Erasmus in zijn eigen innerlijk te zitten en niet in een Vogelaarwijk. Dat in Erasmus' tijd de echte Turken een minstens even groot gevaar waren als in de tijd van de Koude Oorlog (ach, waar is die gebleven?) de Russen, is welbekend en behoeft geen nadere uitleg. Dat verstandige lieden die dreiging wilden neutraliseren - dat spreekt voor zich. Dat dit in die tijd met sabelgezwaaai en buskruit werd gerealiseerd en niet met rondetafelconferenties, ook dat

mag bekend verondersteld worden. Erasmus' anti-Joodsheid laat zich moeilijker duiden. De fragmenten in Neerhoff's tekst die dáárop doelen, zullen wel juist zijn - daar ga ik althans op dit ogenblik van uit. Misschien laat zich dit punt beter bespreken in een beschouwing over antisemitisme door de eeuwen heen. De wat gebrekkige objectiviteit van Neerhoff echter in aanmerking nemende zou het heel goed kunnen zijn, dat de context van Erasmus' anti-joodse uitlatingen die - overigens verwerpelijke - uitspraken, gezien het tijdsgewricht, begrijpbaar of vergeeflijk maken. Indien niet: dan moet ook het feit, dat Erasmus zich niet over klimaatverandering, kolonialisme, de armoede in Afrika of over de homoseksuele medemens heeft uitgelaten, hem ernstig worden aangerekend. (Zijn grote voorbeeld Jezus zwijgt daarover eveneens in alle talen, zelfs in het Aramees.)

Gelijkheid weegt zwaarder dan godsdienstvrijheid



Auteur: SONJA DE SCHAEPRYVER
(1947, Erembodegem(België))
lerares ethica, publiciste

Iedereen verdient een diplomatiek respect voor zijn geloofsovertuiging. Maar als het geloof een bepaald hoofddekseel vereist, moet dat niet klakkeloos worden gerespecteerd. Los van alle ideologische en sociologische motieven om een hoofddoek te dragen, los van het oeverloos gezwets over peer pressure (sociale groep waartoe men behoort) en koranvoorschriften, is er op de keper beschouwd geen verschil met het dragen van andere hoofddekseels zoals een bolhoed, een Sinterklaasmijter, een tulband,

een Stetson, een fez, een hoge hoed of een purperen afro pruik: ook allemaal hoofddekkingen die in het modale klaslokaal niet licht zullen worden getolereerd.

Onderwijs wordt nu eenmaal het best blootshoofds genoten, dat hebben we lang geleden al ingezien en afgesproken. Het helpt immers om klassenverschillen uit te gommen - want niet iedereen kan zich een hoge hoed permitteren - en het is ook de reden waarom sommige scholen een eigen

schooluniform hebben: het bevordert de saamhorigheid. Iedereen gelijk voor de wet = iedereen gelijk tout court. Een beginsel-principe dat eigenlijk wel deugt. Het argument als zou met een hoofddoekenverbod-in-de-klas de vrijheid van godsdienstbeleving in het gedrang komen, is pas dan een valabel argument wanneer men 'godsdienstvrijheid' hoger schat dan het 'iedereen gelijk' principe. Het is hier waar de schoen wringt. Zeker moeten we de religieuze overtuiging van onze medemens respecteren, maar enkel in zoverre dat we zijn theorie respecteren. Met andere woorden: het gaat om elementaire beleefdheid. Het gaat om de sociale vaardigheid die ons in staat stelt om, ook al zijn we het niet met elkaar eens, toch met alle mensen van een der welke rang, stand, sekse, of politieke of religieuze overtuiging, probleemloos samen te leven.

Vanwaar komt eigenlijk die op oude, door de wetenschap allang achterhaalde, versleten gedachten gebaseerde eerbied voor iemands religieuze overtuiging? Het is maar precies dát: een niet door de werkelijkheid ondersteunde overtuiging. Een toupetdrager is er ook heilig (!) van overtuigd dat niemand ziet dat hij een pruik draagt. Het is niet omdat men in zijn omgeving diplomatiek doet alsof men de toupet niet opmerkt, dat de drager een natuurlijke haardos heeft. Het is: elementaire beleefdheid met een vleugje empathie. Dat sommigen het inderdaad niet zien dat hij een toupet draagt verandert niets aan het feit: de man draagt

een toupet. Dat is de essentie. Iedereen heeft welzeker het recht op zelf-begoocheling. Iedereen heeft eveneens het recht om te geloven in onzin van welke strekking ook. Maar waarom is iemand die gelooft in ontvoeringen door aliens een labiele idioot die dringend moet worden nagekeken en is iemand die gelooft dat een opperwezen in zeven dagen de wereld heeft geschapen, of iemand die ervan overtuigd is dat er 72 maagden in het hiernamaals op hem liggen te wachten, een godvruchtig persoon wiens overtuiging 'gerespecteerd' moet worden? Volgens mij zijn het gewoon allemaal even erg labiele medemenssen. Er zijn geen dwangbuizen genoeg om alle idioten te bedienen. En waar haalt men eigenlijk het idee vandaan dat God, Allah, Boeddha, Krishna, Ron Hubbard - vul het rijtje zelf maar aan - zo hevig in de 'kruinbedekking' van de mens is geïnteresseerd? Het is een beetje ijdel te denken dat 'uw favoriete opperwezen', tussen het besturen van het heelal in, nog de tijd zou hebben om zich druk te maken over uw onbedekte scalp. Er is maar één instrument om al die uit de periferie van de 'condition humaine' ontsproten onzin en allang achterhaalde (voor) middeleeuwse overtuigingen een halt toe te roepen: ONDERWIJS. Dat, zoals we weten en beseffen, het best blootshoofds kan genoten worden.



De bestaanszin van Zijn en Niets

Een correlatieve visie



Auteur: FONS TEL

(1941, Haarlem) voorheen werkzaam als consultant samenwerkend met Stichting De Einder.

Toen Jan Bontje zijn artikel 'Werkelijkheid en Zijn' in dit blad publiceerde (1), heb ik daar een kritische reactie op gegeven (2). In die reactie wees ik erop dat wie het begrip Zijn gebruikt zonder tegelijkertijd het begrip Niets erbij te betrekken, het gevaar loopt het wezen van de werkelijkheid te zien in wat onveranderlijk hetzelfde blijft. Bontje definieerde het Zijn als het eens-en-voor-altijd-zichzelf-gelijk-en-genoege-zonder-dit-te-weten. In deze opvatting van het Zijn schuilt een, wat ik noemde, metafysische troost die te vergelijken is met wat gelovigen met god hebben. Alleen als Zijn én Niets in één worden gedacht, dus als een twee-eenheid die samen de werkelijkheid van het Worden vormen, heeft het begrip Zijn werkelijkheidswaarde, zo betoogde ik in mijn reactie. In een later artikel (3) heb ik deze stelling nog eens herhaald met de volgende formule: het Niets is de reden van het Zijn om te Worden.

Ik ben niet de enige die Zijn en Niets als een twee-eenheid ziet die de werkelijkheid van het Worden grondt. In de Oudheid zei Herakleitos al: "Niets is, alles wordt." Met andere woorden: (Het) Niets is (d.w.z. Niets valt samen met Zijn); alles wordt (het Worden is dus het resultaat van het samenvallen van Zijn en Niets). Zelf heb ik Hegel aangehaald die in *Wissenschaft der Logik* schreef: "Het Worden is de eenheid van het Zijn en het Niets." Maar ook Kierkegaard, Heidegger en Sartre, eveneens dialectische den-

kers, zijn uitvoerig ingegaan op de relatie tussen Zijn en Niets. Dat de begrippen Zijn en Niets geen onzinnige abstracties zijn, maar juist existentiële betekenis hebben, geven alle dialectische denkers aan die in hun werk steeds het concrete bestaan van de mens centraal hebben gesteld. Onderstaand wil ik aantonen dat ik deze begrippen ook heel concreet neem en existentieel bedoel.

Reïficatie

Op mijn tweede artikel (Ook wetenschappers geloven nog) is veel reactie gekomen. Met name het begrip Niets viel blijkbaar bij velen in verkeerde aarde. Victor Onrust ('Een gelovige in vrijdenkerskieren', *De Vrijdenker*, september 2009) meende dat mijn bijdrage "door de nodige verstandige mensen gefileerd zal worden." Ik zou "een gelovige in het niets zijn waarvan ik bevrijd moet worden." Het Niets was volgens hem "slechts een vondst van een flutlogica." Jan van der Gaag heeft zelfs twee keer gereageerd. In zijn eerste reactie ('Een heelal zonder oorzaak', *De Vrijdenker*, september 2009) stelde hij dat er geen insluitingsregel voor het Niets nodig is; het leek hem zelfs onzinnig. Ik zou mij schuldig hebben gemaakt aan een onterechte reïficatie (iedere reïficatie is trouwens onterecht), alsof het Niets toch stiekem iets is. (4) In zijn tweede reactie ('Het Niets bestaat niet, het Zijn ook niet', *De Vrijdenker*, november 2009) gaat hij nader in op deze vermeende reïficatie. Kort samengevat stelt hij daarin dat

het Zijn noch het Niets zelfstandig gedacht kan worden, omdat ze geen zelfstandige entiteiten of dingen zijn. Om dezelfde reden kunnen we ook niet spreken over het Fossiel of het Been, maar slechts over fossielen en beenderen. Zo bestaan Goed en Kwaad niet zelfstandig – dat zijn eveneens reïficaties: abstracties zonder betekenis en dus onzinnig. Wanneer we zijn logica doortrekken zouden we heel veel begrippen niet meer mogen gebruiken, omdat ze als iets zelfstandigs beschouwd (kunnen) worden wat ze in werkelijkheid niet zijn. Begrippen als de taal, het woord, de mens, de wetenschap, de filosofie, de geschiedenis, de kennis, enz., enz., zouden dan allemaal even zoveel reïficaties zijn. Ik ben bang dat we in de lijn van deze logica beter maar helemaal kunnen zwijgen, omdat de taal zelf geen materiële werkelijkheid heeft met specifieke eigenschappen (volume, kleur, grootte, etc.) maar een symbolisch gegeven is. En wat te denken van de virtuele werkelijkheid van de software, waar van der Gaag zijn boterham mee verdient? Trouwens, de hele cultuur is gebaseerd op de virtuele werkelijkheid van symbolen. Allemaal reïficaties en dus onzinnig, zowel in de filosofie, de wetenschap als in het dagelijkse denken.

Bestaanszin

Het zal niet de bedoeling zijn van van der Gaag om iedere communicatie onmogelijk te maken door alle begrippen die niet verwijzen naar een materiële werkelijkheid voor onzinnig te verklaren. Iedere taal maakt gebruik van woorden, begrippen, tekens en/of symbolen. Zij verwijzen naar iets wat voor ons van betekenis is en als zodanig werkelijkheidswaarde heeft, los van het feit of dat iets materieel of immaterieel is. De leer van de betekenis wordt semantiek genoemd, waarin het begrip bestaanszin centraal staat. Volgens het Groot Woordenboek van Van Dale geeft de bestaanszin te kennen "dat een zelfstandigheid of als zodanig gedachte toestand of werking al of niet bestaat of plaatsheeft". Bijvoorbeeld, als iemand beweert: er is een god, en anderen delen deze bewering vanuit hun geloofsopvatting, dan heeft het begrip god een bestaanszin. Hetzelfde geldt voor

begrippen als fee, kabouter, elf of spook. Dit wil niet zeggen dat deze begrippen daarvoor verwijzen naar een materieel voorwerp of ding – dat moet natuurlijk op de een of andere wijze bewezen of aangetoond worden. Als iemand beweert dat god als vader bestaat en daarmee god als een materieel voorwerp of persoon beschouwt, dan maakt hij zich schuldig aan reïficatie of personificatie. Maar deze begrippen als zodanig hebben een bestaanszin, omdat veel mensen er geloof aan hechten en ze voor hen een zekere werking hebben waardoor ze voor hen betekenis hebben.

Hetzelfde geldt voor de wiskunde. In zijn tweede reactie haalt van der Gaag een zekere Tegmark *) aan die "de mogelijkheid oppert dat elke wiskundige structuur een op zichzelf staand universum is. En omgekeerd, dat ons universum een wiskundige structuur is." Let op: ons universum heeft volgens Tegmark dus geen wiskundige structuur, maar is een wiskundige structuur. Dat zou ik een reïficatie noemen, omdat wiskunde gevormd wordt door symbolen met een verwijzingskarakter, zonder zelf natuurlijk datgene te zijn waarnaar ze verwijzen. (5) Zolang je de wiskundige symbolen gebruikt binnen het communicatieve kader waarvoor ze bedacht zijn, is daar niets mis mee. Hetzelfde geldt voor al die andere begrippen die wij in onze communicatievormen gebruiken. Door deze begrippen als reïficaties af te doen, suggereer je dat jij kunt bewijzen dat ze niet bestaan, wat natuurlijk onzinnig is. Niemand kan bewijzen dat god, feeën, kabouters, etc. niet bestaan. Het niet-bestaan van iets kan nooit feitelijk bewezen worden, omdat de positivistische logica het niet-bestaan als denkcategorie uitsluit – dat is de uitsluitingsregel waar ik het eerder over had (niets is zonder reden, dus ook het niet-bestaan van iets heeft geen reden en is dus een onzinnig iets). (6)

Horror vacui

Hetzelfde geldt voor de begrippen Zijn en Niets. Het is logisch dat bij niet-dialectische denkers veel weerstand bestaat om deze begrippen serieus te nemen. De alledaagse en wetenschappelijke logica (het logisch positivisme) gaat uit van de uitsluitingsre-

gel: niets is zonder reden. Dat wil zeggen dat (het) niets buiten de rede valt, omdat het geen reden heeft. Alleen wat een reden of oorzaak heeft, valt binnen de logica van de rede. En als Niets buiten de rede valt, geldt hetzelfde voor Zijn. In die zin heeft van der Gaag dus gelijk: in het logisch positivisme van het alledaagse en wetenschappelijke denken hebben de begrippen Zijn en Niets geen bestaanszin en zijn dus onzinnig. Descartes is hierin het verst gegaan en ontkende om die reden de door Aristoteles geformuleerde horror vacui: de afkeer of ontzetting voor de leegte die eigen is aan alle natuurlijke systemen. Op grond van deze ontkenning wees Descartes bijvoorbeeld het gravitatiebeginsel van Newton af, omdat hij meende dat alle bewegingen veroorzaakt worden door aanraking of druk. Met andere woorden: de virtuele werkelijkheid van het vacuüm had voor Descartes geen bestaanszin en was dus een onzinnig begrip. Helaas voor hem heeft het wetenschappelijk denken na hem deze virtuele werkelijkheid wel serieus moeten nemen, wilden wetenschappers verder komen in hun denken over de virtuele krachten in de materiële werkelijkheid. Maar tot nu toe blijven de meeste wetenschappers huiverig om de horror vacui van Aristoteles serieus te betrekken in hun denken over materiële processen. En dat is niet vreemd, juist omdat dit vacuüm de emotie van afkeer en zelfs ontzetting oproept, ook in ons denken erover. De wetenschap is, evenals ons dagelijks doen en laten, gericht op positieve zaken en alles wat negatief is (ziekte en dood, honger en armoede, angst en leegte, etc.) moet zo snel mogelijk op de een of andere wijze opgeheven worden. Dat is precies de werking van de horror vacui: de wil tot opheffen van wat als negatief ervaren wordt om daarmee het negatieve ook te kunnen uitsluiten. Maar daarmee is natuurlijk wel impliciet de werking (en dus de bestaanszin) van het negatieve gegeven. Niemand kan ontkennen dat er veel negatieve zaken bestaan waarmee we dagelijks bezig zijn om ze op te heffen. Deze negatieve zaken zijn er allemaal op gericht het positieve van de gebonden ordening, op welk systeemniveau dan ook, te verstoren.

Correlatief

Als dit zo is, dan is het een kleine stap om de bestaanszin van de begrippen Zijn en Niets te onderkennen. Want wat houden deze begrippen in? Niets anders dan dat we met het begrip Zijn het positieve of het bepaalde van de gebonden ordening en met Niets het negatieve of het onbepaalde van het vacuüm of de chaos bedoelen. Het Zijn is dus niet gelijk aan het heelal, zoals Paul Mercken opmerkte ('Dat eeuwige zijn', De Vrijdenker, juli 2009), omdat het heelal zowel Zijn als Niets omvat en daarom in voortdurende Wording is (Herakleitos). Het Zijn heeft alleen een bestaanszin in relatie tot het Niets – het zijn correlatieve of dialectische begrippen die afzonderlijk, dus in dualistische zin, geen betekenis hebben. Hetzelfde geldt voor goed en kwaad, oud en jong, heer en knecht, zwart en wit, licht en donker, hoog en laag, etc. In het dualistische denken sluiten deze tegenstellingen elkaar uit; in het dialectische of correlatieve denken sluiten ze elkaar juist in: hun bestaanszin schuilt in hun interactieve verhouding tot elkaar. Als ik het over iets goeds heb, zet ik dat impliciet of expliciet af tegen iets kwaads en zo ook met al die andere correlatieve begrippen. Zodra ik het goed(e) los maak van het kwaad en het goed daarmee tot een zelfstandig iets of een monopool maak, reëficier ik het begrip goed en maak ik er een onzinnig begrip van, want monopolen bestaan niet. De bestaanszin van wat goed is, ligt in zijn tegenspeler: het kwaad. Zonder het kwaad is het goed niet te definiëren, zoals zonder een vriend de vijand niet te definiëren is. Heiner Müller **) schreef dan ook: wie geen vijanden heeft, ziet hem in de spiegel... (7)

Wat dus in de dualistische logica van het logisch positivisme onzinnige begrippen zijn, hebben betekenis in de dialectische of correlatieve logica.

Existentieel

Maar bovenal hebben de begrippen Zijn en Niets een existentiële betekenis. Het is niet voor niets dat juist de existentialistische denkers deze begrippen gebruikten om het spanningsveld van de condition humaine aan te geven. Omdat wij mensen als enige

diersoort onze eigen dood kunnen vooruitnemen, heeft onze (de) dood een bestaanszin in ons (het) leven. Dit vooruitnemende vermogen, dat een product is van de menselijke evolutie en dus een materieel substraat heeft in onze hersenen, is het enige dat ons onderscheidt van de overige dieren. (8) Alle culturele processen en producten die wij zo typische menselijk vinden (taal, moraal, kennis en wetenschap, etc.), worden aangedreven door dit vooruitnemende vermogen. Het cartesische adagium ('Ik denk, dus ben ik'), moet dan ook uitgebreid worden met: ik kan denkend mijn dood vooruitnemen en dus ben (leef) ik. De dood is voor het leven als het Niets voor het Zijn; ze zijn correlatief en kunnen niet los van elkaar begrepen worden, willen ze geen monopolaire en dus onzinnige begrippen worden.

Maar het denkend vooruitnemen van de dood zou een bloedeloze, abstracte activiteit zijn als het niet door emotie gevoed zou worden. De emotie waarmee wij dit vooruitnemen aan den lijve ervaren, is de angst. Heidegger definieert angst als volgt: "Het waarvoor van de angst is het in-de-wereld-zijn als zodanig – zij is volledig onbepaald. Deze onbepaaldheid laat niet alleen feitelijk onbeslist wat er dreigend is, maar wil zeggen dat er niets is dat dreigend is. (...) De angst openbaart het meest eigene van de mens: zijn vrij-zijn als de vrijheid van het zelf kiezen en begrijpen. (...) Het zijn-ten-dode is wezenlijk angst." (9)

Met deze definitie van angst geeft Heidegger aan dat wij de dood vooruitnemen in de emotie van de angst (het 'zijn-ten-dode'). In de angst ervaren wij het niet-zijn van ons er-zijn (Dasein) en dat plaatst ons in het typisch menselijke spanningsveld van de correlatieve tegenstellingen.

Structuur

Claude Lévi-Strauss heeft in zijn studie Het wilde denken aangetoond dat de wereld voor de mens pas betekenis (bestaanszin) heeft, wanneer ze een structuur krijgt die haar verdeelt in onderling tegengestelde elementen – correlatieve elementen dus. Op grond van deze correlatieve structuur kan een samenleving waarden bepalen waaruit sociale verhoudingen kunnen voortvloeien.

Deze correlatieve structuur, die volgens Lévi-Strauss ten grondslag ligt aan iedere samenleving en cultuur, komt volgens het existentialistische denken voort uit het vermogen van de mens zijn dood denkend vooruit te nemen, wat gevoed wordt door de angst. Angst staat dus aan het begin van iedere cultuur. En als dat zo is, dan heeft het correlatieve denken in termen van Zijn en Niets zin. Deze termen geven op existentieel-ontologisch niveau aan dat de condition humaine gebaseerd is op de ervaring van het niet-(meer-)zijn in de eigen dood – een ervaring die het leven doordringt en er de typisch menselijke vorm aan geeft van wat wij cultuur plegen te noemen.

Juist in onze tijd, waar angst in de Heideggeriaanse zin een steeds grotere rol speelt in het dagelijkse leven (zie de vele verschijningsvormen van angststoornissen in de psychiatrie, maar ook in het sociaal-politieke verkeer), lijkt het mij van het grootste belang begrippen te hebben die op existentieel-ontologisch niveau het menselijke spanningsveld kunnen benoemen. Op grond daarvan kunnen we hopelijk theorieën ontwikkelen die verder reiken dan wat het logisch positivisme van het wetenschappelijke denken tot nu toe heeft bereikt. (10)

Noten:

- (1) Jan Bontje, 'Werkelijkheid en Zijn', De Vrijdenker, december 2008/januari 2009, jrg. 39, nr. 10.
- (2) Fons Tel, 'De "metafysische troost" van het Zijn', De Vrijdenker, maart 2009, nr. 2.
- (3) Fons Tel, 'Ook wetenschappers geloven nog', De Vrijdenker, juni 2009, nr. 5.
- (4) Reïficatie of hypostasering betekent dat aan gedachten of eigenschappen een zelfstandig en buiten ons gelegen bestaan wordt toegeschreven.
- (5) In een gesprek tussen de leerling Ludwig Wittgenstein en zijn leraar Bertrand Russell roept Wittgenstein uit: "Vertel me nou niet dat u uitgaat van een onafhankelijk bestaan van een wiskundige werkelijkheid?" Russell antwoordt: "Natuurlijk doe ik dat. Zo niet, dan leven we in een totale chaos!" Zoals gelovigen bang zijn in een totale chaos terecht te komen zonder het geloof in het onafhankelijke bestaan van een goddelijke werkelijkheid, zo was Russell bang daarin terecht te komen zonder het geloof in het onafhankelijke bestaan van een wiskundige werkelijkheid. Dat geloof noemen we een reïficatie. Daarmee zijn het begrip god en de wiskundige symbolen echter geen reïficaties, zolang ze maar binnen het kader van hun bestaanszin blijven, namelijk dat ze verwijzen naar iets wat voor ons van betekenis is.
- (6) In 'Dat eeuwige zijn' (De Vrijdenker, juli 2009) merkte Paul Mercken op dat "tussen het wezen van honderd niet-bestaande daalders en honderd bestaande daalders geen verschil is." Het redelijke verschil tussen beide is echter,

dat honderd niet-bestaande daalders geen reden hebben en dus logisch onzinnig zijn.

(7) Alan Watts schrijft in Zelfkennis. Het laatste taboe: "Om in de filosofie ook maar ergens heen te gaan, behalve heen en weer en almaal in de rondte, moet je een scherp gevoel voor correlatieve visie hebben. Dit is een technische term voor een grondig begrip van het spel-van-zwart-en-wit, waarbij je inziet dat alle expliciete tegengestelden impliciete bondgenoten zijn – correlatief in de zin dat ze 'samen gaan met' elkaar en niet afzonderlijk kunnen bestaan. Veeleer is dit de onderliggende metafysische eenheid van de wereld, veeleer dit dan het met ongezone uitwaseming absorberen van verschillen in een continuüm van uiteindelijke stroperigheid." (p. 129) Dit 'continuüm van uiteindelijke stroperigheid' ontstaat wanneer we bijvoorbeeld het begrip god slechts als het ultiem positieve zien waar het kwaad geen greep op heeft. Of als we het instituut koningschap ontkoppelen van de onderdanen, zoals dat in onze democratische staatsorde gebeurt.

(8) Het vooruitnemende vermogen heb ik in een studie het kwetsbare vermogen genoemd, omdat dit vermogen voortkomt uit de evolutionair ontwikkelde kwetsbaarheid van de mens. Dit vermogen staat gelijk aan wat wij zelfbewustzijn plegen te noemen: het bewustzijn van een zelf dat zichzelf als eindig kent. (Fons Tel, Het kwetsbare vermogen. Een

verkenning naar de mens in een veranderlijke wereld.

Ongepubliceerd.)

(9) Martin Heidegger, Sein und Zeit, Uitg. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1963.

(10) Frans Timmermans, staatssecretaris voor Europese Zaken, schrijft: "De verscheidenheid in onze samenleving is een bron van enorme kracht, omdat geen mens sterker is dan hij die het zelfvertrouwen heeft om de wereld door andermans ogen te zien. Als we dat allemaal doen, zal de wereld er een stuk beter uitzien." (NRC Handelsblad, 21-11-09, 'Volg captain Jack Sparrow, ga tegen je intuïtie in.') Met andere woorden: alleen wie aanvaardt dat het juist de anderen zijn die het zelf tot bepaling brengt, heeft genoeg zelfvertrouwen om hen met open blik te ontmoeten. Ook het zelf en de ander zijn correlatieve begrippen. Timmermans' verhaal is er dan ook een met een correlatieve visie.

Noten van de redactie:

*) Prof. Dr. Max Tegmark (1967) is een Zweeds Amerikaanse kosmoloog, hoogleraar aan het MIT. Zie zijn website <http://space.mit.edu/home/tegmark/>

**) Heiner Müller (1929-1995) was een van de belangrijkste Duitse theatermakers, auteurs, dichters en regisseurs van de 20ste eeuw.

Ongelovige verhalen – een recensie



Auteur: Jan Bontje

Rotterdam 1947) is o.a. columnist en redacteur van De Vrijdenker.

Ongelofelijk, hoe verzin je het! Dat was de eerste en blijvende indruk bij het lezen van deze bundel verhalen van de mij tot dan onbekende schrijver Hans Louis Koekoek. Met gevoel voor humor en het gelukkige vermogen om zaken te relativiseren verhaalt Koekoek over 'De kleine god', 'De evangelische prime time quiz', 'De laatste gelovige', 'De oude dominee', 'Een voorbeeldig christen', 'Het helse paradijs' en nog zo wat ongelovige verhalen.

Wie de bijbel 'een polis van een verzekeringsmaatschappij die uitkeerde ná het aardse leven' noemt en een verhaal eindigt met 'De kiemen voor Heilige Oorlogen werden gelegd.' heeft mijn lezershart gewonnen, ondanks het feit dat de schrijver het met Voltaire eens is dat enigerlei godsdienst toch wel nodig en nuttig is voor het volk. De schrijver is filmer van beroep, wat in zijn verhaalstijl heel goed te merken is: de verhalen lezen lekker weg. Het einde van het eerste verhaal, 'Augusto de schijnheilige', over een kloosterling die sterft en dan ontdekt dat er geen Maria en god zijn (of ontdekt hij dat er geen Maria en god zijn en sterft hij daardoor?), deed mij bij het schrijven van deze korte bespreking denken aan het Gebed van den onwetende uit 1861 van Multatuli dat eindigt met 'De vader zwygt. . . o God, er is geen god!': het onmiskienbaar loslaten van alle christelijke dogmatiek. Niet voor niets beginnen christelijke bladen niet eens aan een bespreking, zo liet de schrijver weten.

Koekoek, die in 1965 als schrijver debuteerde, zoals hij in een opsomming van zijn eerder gepubliceerde werk (zo'n dertig boeken) laat weten, lijkt me, hoewel ik twijfel, niet zozeer een atheïst als wel een voltaireaanse twijfelaar. En in die hoedanigheid verricht hij nuttig en plezierig veldwerk, want alle wijsheid en weten begint met twijfel!

Hans Louis Koekoek: Ongelovige verhalen, Uitg. De gelukkige vlinder, Hilversum, 2009 – www.degelukkigevlinder.nl

Grenzen aan het recht op beledigen



Auteur: PAUL HOPSTER

(1940), gepensioneerd psycholoog, bestuurslid van DVG van 1974 tot 1989 en redacteur van "De Vrije Gedachte", later geheten "De Vrijdenker" sedert 1999

In het Vrijdenkersmanifest is de stelling opgenomen dat vrijheid van meningsuiting het recht op beledigen omvat. Vrijheid van meningsuiting is voor vrijdenkers een kernwaarde. Die omvat dus ook vrijheid van beledigen. Beledigen mag; beledigen is een recht. Maar geldt dat recht wel altijd en voor iedereen?

Om die vraag te beantwoorden moeten we eerst omschrijven wat we onder beledigen dienen te verstaan. Beledigen is: aantasten van de gevoelens van eigenwaarde. Dat doe je door minachting te tonen, door uit te schelden voor rotte vis of varken of iets dergelijks, door belachelijk te maken of uit te lachen en door te kleineren. Waarom zou ik iemand (willen) beledigen?

omdat de beledigde mij eerder heeft beledigd (beledigen als reactie op beledigd worden)

omdat de door mij beledigde irritatie of minachting bij mij heeft opgewekt door houding, gedrag, of uitspraken, soms ook door uiterlijk

omdat de beledigde zich moedwillig niet houdt aan afspraken, regels, wetten, die gelden in de familie, in de groep, in de gemeente, in het land

Soms beledig je echter zonder opzet tot beledigen: wanneer de ander langere tenen heeft dan jij dacht, ofwel zich "te" snel gekwetst voelt.

In plaats van aantasten van (de gevoelens van) eigenwaarde kunnen we ook spreken van aantasten van eer en goede naam, aan-

tasten van zelfbeeld en van geestelijk kwetsen. Aantasten van eigenwaarde, geestelijk kwetsen, mag volgens vele politici, maar niet onvoorwaardelijk. Het hangt af van de intentie van degene die beledigt. Indien de intentie is: geestelijke pijn toebrengen, dan moet dat mogen, hoe "pijnlijk" ook. De beledigde voelt pijn en de belediger doet pijn, maar dat is nu juist de bedoeling. Dus beledigen in de vorm van (geestelijke) pijn toebrengen mag. Maar beledigen in de vorm van geestelijk beschadigen, kapot maken, mag niet. Beledigen mag gevoelens raken, gevoelens treffen, maar niet kapot maken. Het verschil tussen pijn doen en kapot maken zit hem in de (on)herstelbaarheid. Het verschil is misschien niet altijd objectief vast te stellen, maar redelijkerwijs wél. Het is te vergelijken met het aanbrengen van een krasje op de huid versus het snijden in een lichaam. Dat snijden veroorzaakt blijvend letsel: een (lelijk) litteken. Kapot maken tast de (geestelijke) integriteit aan. Dat is een vorm van beledigen die niet acceptabel is. Er zijn dus twee vormen van beledigen:

◊ Acceptabel: beledigen als aantasten van de gevoelens van eigenwaarde door toebrengen van geestelijke pijn.

◊ Niet-acceptabel: beledigen als aantasten van de gevoelens van eigenwaarde door toebrengen van blijvende geestelijke verwonding of beschadiging.

De stelling dat er een recht is op beledigen verdient nuanceren. Dat "recht" is afhankelijk van de intentie van degene die beledigt. Dat recht geldt alleen waar het gaat om geestelijk pijn doen, niet waar het gaat om blijvend geestelijk te beschadigen of kapot te maken.

Paul Kurtz, Eupraxsophy. Living without Religion



Auteur: FLORIS VAN DEN BERG (1973) is filosoof, bestuurslid van De Vrije Gedachte en Executive Director van de seculier humanistische denktank Center for Inquiry Low Countries

'The best therapy for nonsense is critical intelligence' schrijft de Amerikaanse filosoof Paul Kurtz (1925) in zijn boek *Living without Religion: Eupraxsophy* (1989) waarin hij op bevlogen wijze bondig zijn visie op seculier humanisme uiteenzet. Kurtz beargumenteert in zijn boek met kracht dat het humanisme waar hij voor staat en dat hij aanduidt als seculier humanisme, geen religie is. Omdat humanisme, met name in georganiseerde vorm, deels dezelfde sociale en psychologische functies vervult als religie, namelijk zingeving en sociale cohesie, wordt humanisme wel als een religie zonder god gezien. Kurtz verzet zich hier tegen omdat de verschillen tussen seculier humanisme en religie zo fundamenteel zijn dat het gekunsteld is om seculier humanisme als religie te beschouwen. Het grootste verschil is dat humanisme aansluit bij het wetenschappelijk naturalisme en anderzijds bovennatuurlijke entiteiten of verschijnselen verwerpt. Kurtz laat in zijn boek zien dat het mogelijk is om zinvol en ethisch te leven zonder religie. Sterker nog, Kurtz stelt dat mensen pas als zij zich bevrijd hebben van religie op een zinvolle en ethische manier

kunnen leven. Humanisme, net als religie, is mensenwerk. Kurtz geeft een filosofische onderbouwing van zijn visie op humanisme, d.w.z. een niet-religieuze, seculiere vorm. Dit humanisme heeft vier aspecten. Het is:

- een kenmethode
- een kosmisch wereldbeeld gebaseerd op wetenschap
- een morele levenshouding
- een visie op sociale rechtvaardigheid

In zijn boek *'Forbidden Fruit. The Ethics of Humanism'* (1988) zet Kurtz een humanistische ethiek uiteen. De kenmethode is kritische intelligentie gekenmerkt door scepsis tegenover buitenissige kennisclaims; probabilisme (waarschijnlijkheidsgraad), d.w.z. dat kennis altijd een waarschijnlijkheidswaarde heeft die zelden absoluut is; en fallibilisme (feilbaarheid), dat kennisclaims feilbaar zijn en in het licht der rede of door feiten weerlegd kunnen worden. Kritische intelligentie leidt tot een kritiek op religie en claims van het paranormale. Kurtz heeft een brede opvatting over wat religie is, zowel geïnstitutionaliseerd geloof als bijgeloof. In

zijn boek *'The Transcendental Temptation'* (1986) zet hij een psychologische theorie over religie uiteen. Veel mensen geven toe aan de transcendentale verleiding om zaken die zij niet kunnen verklaren op een pseudowetenschappelijke 'bovennatuurlijke' manier te verklaren. Om duidelijk te maken wat humanisme dan wel is, introduceert Kurtz de term 'eupraxsophie', die is samengesteld uit het Grieks 'eu' dat goed betekent, 'praxis' dat praktijk betekent en 'sophos' dat wijsheid betekent. Tezamen betekent het zodoende 'wijsheid om het goede te doen'. 'Eupraxsophie' is daarmee ook anders dan filosofie, dat letterlijk wijs-begeerte betekent, en zodoende een reflectieve bezigheid is. Eupraxsophie is een praktische levenswijsheid. We moeten proberen er met zijn allen (d.w.z. alle mensen op aarde) er het beste van te maken en proberen eruit te halen wat erin zit. Dat wil zeggen streven naar zelfontplooiing, geluk en genot. Kurtz eindigt zijn boek met een utopische visie: vanuit humanistische centra zou eupraxsophie zich over de wereld moeten verspreiden en bijdragen

aan een wereld 'vrij van de oude religies uit het verleden' om een 'waarlijk humane wereld' te bouwen. Kortom, een pleidooi voor een activistisch humanisme voor een betere wereld.



Citaten over 'Eupraxsophy' van Kurtz:

'The primary task of eupraxsophy is to understand nature and life and to draw concrete normative prescriptions from this knowledge. Eupraxsophy thus draws deeply from the wells of philosophy, ethics, and science. It involves at least a double focus: a cosmic perspective and a set of normative ideals by which we may live.'

'The ultimate test of eupraxsophy is whether it helps us to lead joyous full lives and to embark upon new adventures in living.'

Haïku (bontje)

Wilders steeds wilder;
vreemdelingenhaat rukt op -
onbeschaafd gedrijf



Islamitische impasse

Een boekbespreking



Auteur: THOM HOLTERMAN

(Rotterdam, 1942) is oud-docent staats- en bestuursrecht Erasmus Universiteit Rotterdam

De islam is een gevoelig onderwerp, zeker als je spreekt over 'de islam', terwijl er door velen wordt uitgegaan van een 'islam multiple'. Bovendien kan het uitmaken vanuit welk land je aan het onderwerp aandacht besteedt. Vergelijk daarvoor bijv. de bespreking van hetzelfde boek als hier behandeld wordt, door Pierre Sommermeyer in het Franse, alleen digitaal uitgegeven, tijdschrift Divergences 1).

Met zijn boek *L'Impasse islamique, La religion contre la vie* (De islamitische impasse, De religie tegen het leven) bestrijdt Hamid Zanaz de islam als religie. Die religie stelt volgens de auteur de hemel als meer beloved voor dan het leven zelf. We kennen dat verhaal: ook het christendom belooft dat het in de hemel beter toeven is dan op aarde (als je het gelooft). Daarmee zijn het religies voor rijke elites. Die laatste prefereren het immers, om eerst maar van de aardse geneugten te genieten...

De auteur van het genoemde boek weet zich wereldburger. Hij is geboren als Arabier in Algerije. Hij doceerde een aantal jaren filosofie in het Arabisch aan de faculteit van Algiers. Daarna is hij gaan werken als onafhankelijk journalist; sinds 1993 leeft hij in Frankrijk. Zodra men de islam kritiseert,

merkt hij op, regent het beschuldigingen: islamofobie, racisme! Libertairen, die het 'ni dieu ni maître' in het vaandel hebben, laten zich daardoor niet van de wijs brengen. Voor hen beledigen alle religies, geen enkele uitgezonderd, de intelligentie. Tijdens de 'Salon van het anarchistische boek' te Merlieux (Frankrijk), heeft het boek dan ook de prijs Ni Dieu Ni Maître 2009 ontvangen.

Het kritiseren van de islam vandaag de dag



in Frankrijk, is volgens Zanaz de plicht van alle vrije geesten. Je moet een kameel een kameel noemen, vindt hij. Zo moet je hen die voorstanders zijn van amputatie, besnijdenis, geseling, het beschouwen van vrouwen als tweederangs wezens, hymenreconstructie (herstel van het maagdevlies) etc., gewoon obscurantistische, religieuze fascistie noemen.

Een overstelpende hoeveelheid literatuur en verwijzingen naar religieuze islamitische gezagsdragers voert hij aan om zijn vernietigende zienswijze op de islamitische religie te onderbouwen. Zijn kritiek wordt in Frankrijk kennelijk als zo 'scherp' ervaren, dat de uitgever van het boek zich van de steun heeft weten te verzekeren van een twintigtal andere uitgeverij uit het linkse spectrum. In een opgenomen en door hen ondertekende brief

verklaren zij zich politiek medeverantwoordelijk te achten voor de publicatie van 'L'Impasse Islamique'.

Bagatelliseren

Het is natuurlijk mogelijk dit alles te bagatelliseren omdat het in het Westen allemaal anders ligt. Zo schrijft Annet Bleich (9 november 2009; opiniepagina De Volkskrant) in het geval van de islam: "Op mondiale schaal betreft het een kleine, zij het

niet verwaarloosbare stroming, die we zich zien manifesteren in Afghanistan, Pakistan en incidenteel tijdens de Deense cartoonrellen, ook elders." Maar dat is toch als 'micro' voorstellen wat zich als 'macro' manifesteert?

In Afghanistan wordt een oorlog gevoerd die de Westerse landen miljarden kost. Met dat geld en de militaire inzet had toch allang die 'kleine stroming' weggevaagd kunnen zijn? Of zit het venijn van Bleich's opinie in het 'niet verwaarloosbaar'? De omvang daarvan is kennelijk zo groot dat ze een militaire wereldmacht weet te weerstaan... De islam in Indonesië (niet genoemd door Bleich) heerst in dat land over 200 miljoen mensen. In een deel van dat land mogen inmiddels vrouwen geen spijkerbroek meer dragen, op straffe van geseling (stokslagen maar, zal het vergoelijkend heten?) We spreken anno 2010! Niets 'verwaarloosbaar' dus. Zeker, dit mag er niet toe leiden te spreken over 'de' moslims. Mensen hebben de potentie om goed te willen. Dat is precies de hoop waarop vrije geesten bouwen, als zij het over een libertaire maatschappij hebben, die bevrijd zal zijn van onderdrukking van welke soort ook. Een maatschappij die stoelt op zelfbestuur en waarin het geloof in hogere machten is afgelegd.

Dat is precies ook de basis waarop Hamid Zanaz zijn boek over de islamitische impasse heeft geschreven. Hij richt zich in zijn kritiek niet op de gewone moslims, mensen zoals iedereen. Hij werpt zich op de analyse van de ideologie van de islamitische religie. Een ideologie zoals die wordt uitgedragen door leiders en woordvoerders van die ideologie. In die zin verschilt de tekst ook van die van Bruno Alexandre, 'Chroniques d'un incroyant' (Kronieken van een ongelovige), die zich concentreert op wat geschreven is in de koran en twee andere belangrijke islamitische bronnen, de sira 2) en de hadith 3). Na het voorwoord van de Franse libertaire filosoof Michel Onfray behandelt Zanaz puntsgewijs de te bestrijden opvattingen in de islamitische religie, zoals: de islamitische staats- en antidemocratie- opvatting, de houding ten opzichte van ongelovigen, andersgelovigen en vrouwen. Ook gaat hij in op de wellicht aanwezige mogelijkheid

dat de islam zich aan de 'moderniteit' weet aan te passen. De term 'moderniteit' verwijst bij hem naar het vooropstellen van de rede en het idee dat mensen de spelregels van het samenleven vaststellen (en deze dus ook kunnen veranderen en aanpassen). Het gaat ook om het afwijzen van een dogmatisch autoriteitsgeloof. Elk hoofdstuk opent Zanaz dan ook met een citaat van een auteur die in het perspectief van de 'moderniteit' zijn sporen heeft verdiend.

De waarden die zich in de loop van de afgelopen eeuwen in het kader van de 'moderniteit' hebben ontwikkeld, zijn: gewetensvrijheid, het recht om te filosoferen, tolerantie, de autonomie van het individu, de vrijheid om van jezelf te genieten, de gelijkheid van man en vrouw, de weigering het heilige boven het wereldse te stellen. Alle religies, de islam voorop, staan intrinsiek vijandig tegenover dit soort waarden, stelt Zanaz. De islamitische theologie staat dan ook slecht gezind ten opzichte van de ontwikkeling van de rede, de individuele verantwoordelijkheid en de vrije ontwikkeling van de kritische geest, de drie pijlers van de moderniteit.

Laïcité

Alle facetten van zijn betoog tegen de islamitische religie zijn op deze grondslag gebouwd. Die religie kent één heilige opdracht: de aarde zuiveren van alles dat tegengesteld is aan de waarheden van de koran. Overdreven, deze zienswijze? Toen het Islamitisch Front (FIS) in 1990 in een Algerijnse gemeente aan de macht kwam, was het eerste wat ze deed het verbranden van alle romans van de gemeentelijke bibliotheek daar, verhaalt Zanaz. Het gaat hier echter om 'integristen', heet het dan. De term 'integrist' wordt gebruikt voor 'extrem islamisten' (als dat al niet dubbelop is). Het integrisme, in dit geval ook wel 'islamisme' (want oorspronkelijk betreft het een verwijzing naar reactionair rooms-katholicisme), staat voor de idee dat de islam niet alleen een religie maar ook een politiek systeem is. Zanaz wil niets weten van een 'extreme' variant van de islam, want in zijn zienswijze is het integrisme slechts een logisch gevolg van wat de islam voor-

schrijft. Zo acht hij het bijna ridicuul om te proberen binnen de islam te zoeken naar een eventuele mogelijkheid om de 'religie' (de islam) van de 'staat' (laïciteit) te scheiden. Hij noemt het een doodlopende weg. Laïciteit, de scheiding van kerk en staat, is de fundamentele waarde van alle democratie. De teksten uit de koran of de hadith worden automatisch 'wetten': de religie pretendeert altijd de absolute waarheid te vertegenwoordigen. Het beweegt tot een ondemocratische instelling. Nu is dat natuurlijk iets dat aan alle religies kleef. En waar de religie wint, daar moet de rede wijken. 'Democratie' is een verwijzing naar 'de macht van het volk' (los van de vraag of in een 'reële democratie' (d.i. de parlementaire democratie) het volk de macht heeft). In de islam behoort de macht juist niet aan het volk, maar aan god.

De secularisatie die zich in het Westen heeft voltrokken, heeft gemaakt dat de mens is ontsnapt uit de 'christelijke kooi', zoals Zanz het noemt. Zullen de moslims op hun beurt op een dag weten te ontsnappen uit de 'islamitische kooi', zo vraagt hij zich af? Zal men binnen de islamitische religie in staat zijn af te werpen het theocratische idee: 'niets tegen de religie, niets buiten de religie, alles binnen de religie'? Hier parafraseert Zanz de trieste slogan van Mussolini: 'Alles binnen de staat, niets tegen de staat, niets buiten de staat'. In de islam is de wereldse Leider vervangen door de geestelijke Leider, het staatsysteem blijft even totalitair als dat van Mussolini. Iran levert het voorbeeld. Een doodlopende weg dus, te denken dat deze configuratie is te moderniseren. Wie mogelijkheden ziet, zal volgens Zanz kritiek op de religie zelf moeten leveren. De 'reformisten' gaan echter niet verder dan sommige interpretaties van de religie als onjuist te veronderstellen. Wat valt er echter aan een op zichzelf duidelijk vers uit de koran te herinterpreteren: 'Mannen zijn superieur aan vrouwen. (...) Deugdzaam vrouwen gedragen zich gehoorzaam en onderworpen'. Hoe je dit vers ook wendt of keert, er blijft staan wat er staat: de vrouw

is van de tweede soort. Het vers wordt ervaren als een 'wet'. Beoordeeld vanuit de 'moderniteit' moet het van tafel, want het is rechtstreeks in strijd met de gelijkheid van man en vrouw. Pas vanaf dat moment is te praten over een hervorming van de islam, over burgerschap van moslims in het Westen. Maar wie durft tegenwoordig nog in het Westen tegen moslims te zeggen dat religie slechts een geestelijke dimensie heeft en dat die niet de privé-sfeer moet verlaten? Het standpunt van Zanz in het kader van de 'islamitische impasse' is hiermee duidelijk.

Behoeftte aan Verlichting

Tot slot nog een enkel woord over het voorwoord bij Zanz' boek van de Franse libertaire filosoof Michel Onfray. Dat draagt de titel 'Besoin de Lumières' (Behoeftte aan Verlichting). Hij gebruikt 'Verlichting' meer als een geuzentitel. De politieke correctheid heeft namelijk zo'n islamfobie geschapen dat die volgens hem nog slechts met de moed van sommige van de Verlichtingsfilosofen benaderd kan worden... Vandaar de door Onfray opgeroepen behoefte aan de Verlichting om uit de duisternis van het religieuze islamitische integrisme te komen.

Noten:

<http://divergences.be/spip.php?article1665&lang=fr>
sira: 'handelwijze; biografie': biografische verhalen over het doen en laten van Mohammed, de stichter van de islam; zij vormen de basis van de hadith (zie noot 3) en hebben ook bijgedragen aan de vorming van de sharia, de moslimwetgeving
hadith: 'dat wat verteld wordt': de in grote verzamelingen vastgelegde, islamitische overleveringen (sira) over het doen en laten en de uitspraken van Mohammed. Via deze overleveringen 'kent men de manier van de profeet (soenna)'. Voor de overgrote meerderheid van de moslims vormen de ahadith (meervoud van hadith) een aanvulling op en interpretatie van de koran. Uit de koran en de ahadith werden weer de islamitische wetten samengesteld, de sharia. In de meeste islamitische landen geldt de sharia als basis van een deel van het recht; de meeste van deze landen hebben een gemengd rechtssysteem.

ZANAZ, Hamid, L'Impasse Islamique, La religion contre la vie, met een voorwoord van Michel Onfray, Uitg. Les Éditions libertaires, Saint-Georges-d'Oléron, Frankrijk, 2009, 167 blz., prijs € 13.00

Op weg naar het einde De collectieve zelfmoordbeschikking van Kopenhagen



Auteurs: FLORIS VAN DEN BERG (auteur van 'Filosofie voor een betere wereld') & ANNEMARIEKE OTTEN

beiden zijn directeur van de seculier humanistische denktank Center for Inquiry Low Countries.



Door het niet bereiken van een duidelijke, bindende, overeenkomst over drastische maatregelen om de uitstoot van broeikasgassen te reduceren, is het lot van de mensheid bestempeld: we gaan ten onder. En met ons een groot deel van de andere dieren en planten. Wij zitten middenin de door onszelf veroorzaakte massa-uitsterving en we doen er niks aan.

Het is alsof we met z'n allen zagen aan de tak waarop we zitten. In plaats te stoppen met zagen, hebben we afgesproken dat we iets minder snel zullen zagen, zonder de garantie te geven dat we het ook echt zullen doen. Zelfs de gematigde VN secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Ban Ki-moon, sprak zich in september 2009 onomwonden uit: 'Our foot is stuck on the accelerator and we are heading towards an abyss.' (Onze voet zit vast aan het gaspedaal en we gaan op een ravijn af.) De essentie van het probleem is aan elk kind uit te leggen. Het is het klassieke probleem van de tragedie van de gemeenschappelijk gronden (the tragedy of the commons): wat goed is voor elke individu, betekent de ondergang van iedereen. De gewenste oplossing hiervoor is het maken van afspraken met alle betrokkenen zodat de ramp kan worden afgewend doordat iedereen tegelijkertijd een stapje terug doet. Maar niemand wil het voortouw nemen. Niemand wil meer betalen dan de ander. Dus gebeurt er niets. Niets doen is collectieve zelfmoord. In Kopenha-

gen heeft de mensheid haar lot bezegeld. In abstracto begrijpen inmiddels veel mensen wat er aan de hand is, maar de koppeling met het eigen consumptiepatroon (te meten aan de hand van de ecologische voetafdruk) wordt niet of nauwelijks gelegd. Cosmetisch willen we wel iets voor het milieu doen, maar het moet niet te veel kosten en niet te moeilijk zijn.

Gelukkig is er nog een oplossingsstrategie. Nu de top down strategie van de VN tragisch heeft gefaald, rest de bottom up strategie van ecologisch burgerschap. Iedere wereldburger moet haar of zijn eigen verantwoordelijkheid nemen. Met behulp van NGO's, inspirerende voorbeelden als de ecoveganist Joop Boer (www.leefbarewereld.nl) en het concept van voluntary simplicity, zullen we allemaal onze levensstijl drastisch moeten aanpassen. Ook als de burens, collega's, vrienden en familie dat niet doen. Iedereen kan kiezen tussen of deel uit maken van het probleem door niet-duurzaam te leven of deel uit te maken van de oplossing door te streven naar een ecologische voetafdruk die binnen de draagkracht van de aarde blijft. Het is voor de meeste mensen geen gemakkelijke weg, maar er is geen keus. Iedereen kan en moet nu beginnen. Door te consuminderen, de auto weg te doen (het kan echt!), niet meer te vliegen en ecologisch verantwoord te leven. Van alle dingen is het stoppen met het eten van vlees – dat een enorme directe en indirecte veroorzaker is van broeikasgassen – een goed

en simpel begin. Als vegetariër 'sla je twee vliegen in één klap': het is beter voor het milieu en voor de dieren. Wie wil er nu niet meewerken aan een betere wereld? Vegetarisme en een ecologische levensstijl zijn weliswaar geen garantie om de mensheid te redden, maar niets doen leidt onafwendbaar tot een ecologische catastrofe. Wellicht zitten wij onze tijd in decadentie uit, maar onze kinderen zullen boeten voor onze nalatigheid. Begin daarom bij je zelf, begin met het stoppen van het eten van vlees en vis. Het slagen van Kopenhagen begint in elke huishouding.



Toen het atoom nog een hypothese was



Auteur: MAARTEN LOOIJ

(1920, Almelo) schrijver, oud leraar Nederlands

Tweede deel van een lezing uitgesproken op 11 oktober 2009 voor de afdeling Noord-Overijssel van het Humanistisch Verbond.

Lucretius

Wie was die Lucretius? Meer dan dat hij een Romeinse dichter was, weten we eigenlijk niet van hem, behalve dan zijn volledige naam (Titus Lucretius Carus) en (ongeveer) de data van zijn geboorte en dood (98 (99?) v.o.j. - 54 (55?) v.o.j.). Uit zijn werk blijkt, dat hij een degelijke opleiding genoot en goed thuis was in Rome. En verder dat hij bekend was met de Romeinse aristocratie, vooral ook omdat hij aan de praetor Memmius zijn genoemde gedicht opdroeg. Dat gedicht getuigt van een grote geestelijke ontwikkeling en een bewonderenswaardig schrijverschap. Maar helaas: wij weten weinig persoonlijks van hem. Daarom zouden we ditmaal (voordat we ons in dat gedicht gaan verdiepen) ons licht kunnen opsteken bij Hiëronymus, ja, ik bedoel de beroemde heilige Hiëronymus, die o.a. de bekendste

van alle Latijnse Bijbelvertalingen, de Vulgaat, op zijn naam heeft staan en verder een lange lijst vrome schrifturen. Die heilige Hiëronymus vertelt een paar interessante bijzonderheden over Lucretius. Hij leefde weliswaar ook vier á vijf eeuwen later (van ca. 347-420), maar evenzeer als de heilige Gregorius, van Epikouros, achtte hij zich gerechtigd een persoonsbeschrijving van Lucretius te leveren.

De van christelijke naastenliefde overvloeiende kerkvader liet Lucretius daarbij niet, zoals Epikouros dat voorschreef, in zijn waarde. In zijn boek *Chronica* (Kronieken),



waarin hij allerlei schrijvers behandelt en Lucretius ook aan de beurt komt, schrijft hij dat de dichter Lucretius door een liefdesdrank gek was geworden en tijdens de heldere ogenblikken die zijn waanzin (insania) hem liet, zijn gedicht schreef, maar voordat hij dit kon voltooien zelfmoord pleegde. Het gedicht telt meer dan 7400 regels. We kunnen ons dus afvragen hoe Lucretius dat allemaal geconcentreerd heeft kunnen opschrijven.

Maar we zullen nu (en helaas veel te vluchtig) met het gedicht kennis maken. Ik zou uit een paar oudere eveneens voortreffelijke vertalingen kunnen kiezen, maar als uitgangspunt neem ik toch maar de meest recente, van Piet Schrijvers; deze van een grondige inleiding en aantekeningen voorzien vertaling verscheen in 2008 bij de Historische Uitgeverij. Het omvangrijke gedicht bestaat uit zes boeken (of hoofdstukken) waarin Lucretius systematisch zijn wereld- en levensbeschouwing, gegrond op de atoomleer van Epikouros, uiteenzet. De geïnteresseerde en volhardende lezer wordt gul beloond door de schone vorm en rijke inhoud. Mijn korte bestek laat slechts toe dat ik enkele passages citeer en bespreek. Telkens opnieuw bezingt de dichter zijn grote bewondering voor Epikouros (Latijnse spelling: Epicurus). In het begin van het eerste boek (na een louter als traditioneel bedoeld gebed aan Venus, volgens de mythologie de moeder van Aeneas de stamvader der Romeinen) stelt hij daarbij geloof en wetenschap scherp tegenover elkaar:

Toen het menselijk leven voor aller ogen schandelijk ter aarde lag en neergedrukt werd door de godsdienst, die uit de hemel haar kop opstak en met haar aanblik de stervelingen huiverend ineen deed krimpen durfde een Griek als allereerste mens zijn ogen er tegen op te heffen, als eerste op te staan. Geen godenmythe, bliksems of dreigende donderslag weerhielden hem, maar prikten des te meer zijn wil en tomeloze geestkracht om de strakke grendels van de poorten der natuur als eerste te verbreken. Zijn drang en geestdrift wonnen: hij is doorgedrongen tot ver buiten de vlammen van de wereldmuren. Zijn geest doorzwierf het onmetelijk heelal waaruit hij zegevierend ons bericht wat kan ontstaan, wat niet, op welke wijze de macht van ieder ding

beperkt is en een diepverzonken grenssteen kent. Zo wordt op haar beurt nu de godsdienst neergeworpen, vertrapt; die overwinning heft ons hemelhoog.

Hierna haalt Lucretius een voorbeeld aan van de wreedheid waartoe godsdienst de mens kan brengen. Het is een gebeurtenis die doet denken aan het bijbelse verhaal over Abraham die in opdracht van JHWH (jahweh = god) zijn zoon Isaäk moet offeren. Het voorbeeld van Lucretius speelt aan het begin van de Trojaanse oorlog. Als de Grieken op weg zijn naar Troje kan door een windstilte de vloot niet verder en de vogelwichelaar Calchas geeft Agamemnon de afgrijselijke raad zijn dochter Iphigeneia als zoenoffer aan de godin Artemis ter dood te brengen. Zoals in de bijbel Abraham in plaats van zijn zoon een ram mag doden, zo wordt het Agamemnon vergund zijn dochter door een hinde te vervangen. Lucretius laat die hinde weg en ook de ontvoering (redding) van het meisje. Maar gezien de wanhoop van Agamemnon en de angst van Iphigeneia blijft het een afschuwelijk wreed verhaal. Daarom besluit Lucretius het met de beroemde regel: *Tantum religio potuit suadere malorum* (Zozeer kon godsdienst leiden tot misdadigheid).

Deze regel slaat nota bene op een godin uit de Olympische godenfamilie, waarover de dichters zulke onvergetelijke verhalen hebben verteld. Artemis (oftewel Diana) was de godin van de jacht. Zij was de dochter van niemand minder dan Zeus en Leto, en de tweelingzuster van de lichtgod Apollo. In weerwil van de poëzie waartoe zij inspireerden, konden die Griekse goden zeer wreed zijn. En omdat Artemis de godin van de jacht was, behoeven wij ons over haar wreedheid ook niet te verbazen. Haar pijlen waren dodelijk voor dieren en mensen. Naar verluidt had zij in Sparta een altaar waarop stoute jongetjes tot bloedens toe werden geselsd. En blijkens het bovenbedoeld Homerisch verhaal werden haar in die oude tijd ook mensenoffers gebracht. Die regel van Lucretius was dus terecht. Maar hij had zijn voorbeeld toch wel iets dichter bij huis kunnen zoeken. In zijn dagen was er nog onzinnig en wreed bijgeloof genoeg.

En met hoeveel meer recht zou deze regel hebben kunnen slaan op het (Lucretius nog onbekend gebleven) christendom. Hiermee bedoel ik niet de lasterpraatjes van Hiëronymus en zijns gelijken, maar bijvoorbeeld de vervolgingen van ongelovigen en ketters door de (ook al heilige) Inquisitie met pijnbanken en brandstapels. Over de geschiedenis van de christelijke criminaliteit heeft de Duitse onderzoeker Karlheinz Deschner een achtelig werk geschreven (titel: Kriminalgeschichte des Christentums). In dit werk wordt ook de onfrisse doopceel van Hiëronymus gelicht, ofschoon Deschner het schandalige kletspraatje over Lucretius niet vermeldt; dit viel bij al die andere vrome schurkenstreken blijkbaar in het niet. Ook over het gruwelijke fanatisme en de bloedige gewelddadigheid van de islam bestaan soortgelijke uitvoerige overzichten, maar daarover wil ik het hier niet hebben. In ieder geval heeft vroomheid in de eeuwen na Lucretius tot meer en groter misdaden geleid dan waar Lucretius in zijn tijd weet van kon hebben. Epikouros en ook zijn dichtsterlijke woordvoerder Lucretius hadden zoveel bezwaren tegen het geloof aan de goden en in het algemeen tegen godsdienst, dat deze weerzin hun eigen hedonistische gemoeds- en zielsrust menigmaal gestoord moet hebben. Om nog even op dit thema door te gaan kies ik iets uit het tweede deel van het gedicht. Het gaat over de goddelijke voorzienigheid:

Bepaalde lieden, niet bekend met de materie denken dat de natuur niet zonder macht van goden zozeer aan menselijke noden aangepast seizoenen kan veranderen, oogsten laten groeien en alles waartoe zich stervelingen laten gaan door goddelijk genot, de leidsvrouw van ons leven, die dankzij Venus' lokroep de voortplanting verwekt, opdat het menselijk geslacht niet uit zal sterven. Dat goden alles zouden hebben ingesteld omwille van de mens, is een volstrekte dwaalleer. Ook als ik alles zou amen van eerste deeltjes atomen], dan zou ik toch op grond van het wereldlijk gebeuren durven beweren en met veel andere feiten staven dat de wereld allerminst voor ons geschapen is door goddelijk toedoen: zo onvolmaakt staat hij te kijk.

Godsbewijzen

Bij voorbaat weersprekt Lucretius hier het christelijk 'godsbewijs' van de doelmatige schepping, dat eeuwen later door Immanuel Kant weerlegd zou worden en dat ten slotte dankzij de Darwinistische evolutieleer als ridicule antiquiteit op de rommelzolder van het historisch museum van de theologie is terecht gekomen. Daar hebben trouwens ook al die andere zogenaamde godsbewijzen hun laatste rustplaats gevonden. Maar niet overal in zijn gedicht was Lucretius in staat op grond van de door hem uitvoerig beschreven epicurische atoomleer zulke juiste conclusies te trekken. Een voorbeeld. Verderop in het tweede deel van zijn gedicht spreekt hij over de (vermeende) vrijheid van de menselijke wil. Deze omstreken vrijheid is nog steeds een probleem (volgens sommigen een non-probleem) in de filosofie. Zoals ik al heb vermeld beweerde Epikouros (maar het experimentele bewijs kon hij natuurlijk toen nog niet leveren), dat de atomen in onregelmatige bewegingen van hun causaal bepaalde val konden afwijken. En dat deze mogelijkheid van spontane afbuigingen met onze vrije wil in verband stond. Hoewel in de moderne microfysica causaal onverklaarbaar gedrag van atoomdeeltjes is vastgesteld, gaat deze gevolgtrekking van Lucretius toch wel wat ver. Meermalen heb ik mij Lucretius voorgesteld, schrijvend aan zijn groot gedicht. Duizenden metrische versregels poëtisch onderricht over de wereld- en levensbeschouwing van zijn vereerde Griekse filosoof. Zes uitvoerige boeken uiterst nauwkeurig geformuleerde didactiek. Een van de indrukwekkendste leerdichten die ooit zijn geschreven. Over een onderwerp dat alles omvatte: een Antieke compositie der wereld. Hoe de wereld in elkaar steekt en over de verstandigste wijze waarop wij in deze wereld kunnen leven. Hoe wij een deel van die wereld zijn en hoe wij haar waarnemen. Hoe deze wereld ontstaan is en over natuurverschijnselen waaraan de goden part noch deel hebben. Als het ware een Antiek handboek voor vrije geesten, gericht tegen de godsdiensten, tegen elke godsdienst voordat het christendom en de islam hun verderfelijke verzin-sels konden verbreiden.

Een volledig manuscript

Hoe leerde Lucretius het werk van Epikouros (en diens voorlopers) kennen? Gezien de overlevering dat Plato werd afgeraden de boeken van Demokritos te verbranden omdat er toch al zoveel in omloop waren, moeten er in ieder geval talrijke afschriften van Demokritos' werk zijn geweest, waarvan er later nog een aantal overgebleven waren die aan de vernietigingsdrift van fanaten waren ontkomen. Zoals gezegd zal Epikouros dus wel uit de eerste hand van Demokritos' leer kennis hebben kunnen nemen. Maar hoe ging het met de boeken van Epikouros zelf? Daarvan moeten er ook heel wat van in omloop zijn geweest en wellicht bezat Lucretius nog een betrouwbaar afschrift. 't Kan ook zijn, dat Lucretius alleen over secundaire bronnen de beschikking had, overzichten en samenvattingen van Epikouros' leerlingen en geestverwanten. Onze onwetendheid laat hoogstens ruimte voor vermoedens. Er is zoveel verloren gegaan. Laten we niet vergeten, dat pas in de vijftiende eeuw van onze jaartelling de boekdrukkunst werd uitgevonden. De gemiddelde oplage van een Antieke boekrol bestond meestal uit niet meer dan enkele tientallen exemplaren. Door slordigheid en onverschilligheid kon menig meesterwerk totaal verdwijnen. En hoeveel onherstelbare schade heeft vernietigingsdrift aangericht? Boekverbrandingen zijn er altijd geweest, zowel met stapels tegelijk als boek voor boek.

Dit laatste was in die oude tijden vanwege de beperkte oplagen doeltreffend genoeg. Zo zijn er onvervangbare teksten verloren gegaan. Christenen hebben zich er vooral schuldig aan gemaakt.

Dankzij hun geloofsijver zijn de boeken van Celsus (2e eeuw) en van Porphyrius (3e eeuw) van de aardbodem verdwenen. En dat gebeurde ook bijna met het gedicht van Lucretius. Het was eeuwenlang zoek. Pas in 1417 werd er een volledig manuscript teruggevonden. Die vondst was ongelooflijk.

Poggio Braccolini

De vinder heette Poggio Braccolini. Hij was pauselijk secretaris en hij deed zijn vondst in de bibliotheek van het Benedictijnen-

klooster van Murbach in Zwitserland. Dus van een werk dat bij christenen (twee heb ik er genoemd) onuitsprekelijke weerzin opwekte, lag een kopie eeuwenlang te verstoffen in een christelijke bibliotheek. Toch is dat niet zo bijzonder. In kloosterbibliotheken is zeer veel heidense literatuur bewaard. Maar gezien het sterke areligieuze karakter van Lucretius' gedicht was dit hoe dan ook een zeldzaamheid.

Poggio Braccolini (1380-1459) was niet zonder meer een functionaris in dienst van de Romeinse curie. Hij was een bekende Humanist, d.w.z. een geleerde die studie maakte van de Griekse en Latijnse schrijvers en dichters. Over Lucretius zal hij ongetwijfeld gelezen en gehoord hebben en waarschijnlijk kende hij ook fragmenten uit diens werk. Op dienstreizen deed hij een aantal kloosters aan en doorzocht hij hun bibliotheken. Hij heeft beroemde vondsten op zijn naam staan, bijvoorbeeld teksten van de Romeinse geschiedschrijver Titus Livius (59 v.o.j.-17) en van de redenaar en filosoof Cicero (106-43 v.o.j.). Maar wat hij ontdekte in het Benedictijnenklooster te Murbach - ja, dat was toch het opmerkelijkste. Wat hij daar vond was een manuscript dat een volstrekt unicum was: de volledige tekst van het onderhavige gedicht *De Rerum Natura* (Over de natuur der dingen) van Lucretius. Voor een hartstochtelijk verzamelaar als Poggio Braccolini moet deze treffer een van de gelukkigste ogenblikken van zijn leven zijn geweest. Zo snel mogelijk zorgde hij voor een afschrift en na de uitvinding van de boekdrukkunst (1445) werd Lucretius' gedicht voor de eerste keer gedrukt. Dat gebeurde in de Noorditaliaanse plaats Brescia. Herdrukken volgden elkaar op. En er waren ook elders in Europa uitgeverijen/drukkerijen die belangstelling hadden. Bijvoorbeeld in Leiden. Dankzij de jonge Nederlandse universiteit daar werd Lucretius' gedicht niet minder dan drie keer (in 1589, in 1595 en in 1611) op een Hollandse pers gelegd. En in 1620 verscheen het gedicht in Amsterdam.

Toen het handschrift in 1417 werd ontdekt, lagen de middeleeuwen al goeddeels achter ons. De grote geestelijke en artistieke stromingen Humanisme en Renaissance hadden

zich al aangekondigd. De speurtochten naar vergeten Griekse en Latijnse handschriften brachten langzamerhand zoveel mogelijk van wat er over was aan het licht. En de boekdrukkunst zorgde vrij spoedig voor een veel bredere verspreiding dan ooit mogelijk was met het aloude kopiëren (met de hand overschrijven). Zo werd veel van de klassieke literatuur en wijsbegeerte herontdekt en (althans onder de intelligentsia) algemeen bekend.

Pierre Gassendi

Het was een zegenrijke ontwikkeling. Want in het eerste millennium van het christendom kreeg niet alleen de Antieke literatuur weinig belangstelling meer, maar ook wetenschap en filosofie hadden niet veel levenskansen. Als waardevol werd alleen beschouwd wat voor de christelijke theologie bruikbaar was. Zoals (bijvoorbeeld) de filosofie van Aristoteles. De theologie werd meesteres en de filosofie de dienstmaagd die zich naar haar wensen en nukken moest gedragen. Het spreekt vanzelf dat de materialistische natuurfilosofie van de Oude Griekse denkers die de goden en het goddelijke hadden uitgeschakeld en alles tot materie en natuurwetten terugbrachten, helemaal geen rol meer speelde.

Hun fysica verdroeg geen metafysica. Van 1417 (de ontdekking van Lucretius' enig overgebleven handschrift) tot 1647 is een lange tijd. Daar zitten meer dan twee eeuwen tussen. Maar hoewel Lucretius' gedicht, gezien het aantal herdrukken, aardig wat lezers trok, duurde het toch zolang voordat iemand weer serieuze (ik bedoel: wetenschappelijke) aandacht schonk aan de atoomleer van die Oude Griekse filosofen Demokritos en Epikouros. Die iemand was Pierre Gassendi.

Eerlijkheidshalve: ik heb nog nooit iets van de man zelf gelezen; wat ik van hem weet heb ik opgepikt uit andere bronnen en daaruit volgt hier een kleine bloemlezing. Pierre Gassendi leefde van 1592 tot 1655. We zitten met hem dus al in de 17e eeuw. Hij was een Franse priester, geleerde en filosoof uit de Provence. Hij stond bekend als een van de grootste astronomen van zijn tijd en naast de makrokosmos wekte ook

de mikrokosmos zijn belangstelling. Na de ontdekking van Lucretius' manuscript en de verbreiding ervan als gedrukt boek was hij de eerste die de wetenschappelijke wereld weer opmerkzaam maakte op Epikouros en diens vergeten atoomleer. Hij schreef o.a. een samenvatting van de leer van Epikouros (Syntagma philosophiae Epicuri). Deze verscheen in 1647 en trok veel belangstelling. Wat de middeleeuwse theologen met de leer van Aristoteles, en de Renaissance geleerden (bijvoorbeeld Marsilio Ficino, 1433-1499) met die van Plato hadden gedaan, nl. die Antieke wijsgerige visies aanpassen aan christelijke leerstellingen, dat probeerde Gassendi met het materialisme van Epikouros. Hij nam diens gehele leer der atomen over met enkele voor dit doel essentiële wijzigingen.

Geen botsing

Evenals bij Epikouros zijn bij Gassendi de deeltjes massief en bewegen zij zich in een vacuüm, maar hoe zij zich ook bewegen, Gassendi laat zijn atomen beslist niet in botsing komen met het christelijk geloof. Want hij stelt, dat de atomen door god zijn geschapen en dat ook hun eeuwige beweging door god op gang is gebracht. En weliswaar vindt ook Gassendi dat de menselijke ziel stoffelijk is en eveneens uit atomen bestaat, maar deze onchristelijke voorstelling maakt hij weer goed door de rol van de ziel over te laten nemen door een onstoffelijke geest. Noch god noch die geest heeft hij kunnen integreren in het atomaire systeem, maar dankzij deze losse eindjes is Gassendi's werk niet aan de wraak van de Inquisitie ten offer gevallen en zelfs niet op de Index Librorum Prohibitorum (Lijst van Verboden Boeken) terechtgekomen. En daartoe heeft, denk ik, ook zijn overtuiging bijgedragen, dat het waarachtige geluk dat Epikouros als het hoogste goed zocht, niet op aarde, maar in de hemel is te vinden.

In ieder geval geeft deze beknopte samenvatting aan, dat Gassendi's bemoeienis met het overgeleverde gedachtegoed van Demokritos, Epikouros en hun belangrijkste woordvoerder Lucretius, weinig heeft bijgedragen aan de echt wetenschappelijke status die de atoomtheorie in de 19de en 20ste

eeuw verkreeg. En voordat het zover was, moest er nog zeer veel gepeinsd en gedacht worden. Bijvoorbeeld (want ik moet een keus maken) door de 18de eeuwse Franse denkers die zich door de Oude voorchristelijke materialistische atoomtheorie lieten inspireren.

Aan de vooravond van de Franse Revolutie verscheen tussen 1751 en 1772 de beroemde 28-delige Encyclopédie ou dictionnaire des Sciences, des Arts et des Métiers (Encyclopedie of woordenboek van Wetenschappen, Kunsten en Ambachten). Ongeveer honderd jaar na de dood van Gassendi komt in de kring van de auteurs van dit werk, de zgn. encyclopedisten, dat aloude Griekse materialisme weer tot volle bloei. In tegenstelling tot Gassendi stellen deze Franse Verlichtingsmaterialisten zich nogal vijandig op tegenover de kerk en de godsdienst en in het algemeen tegen alles wat het gewone mens verstand (of wat zij daarvoor hielden) te boven gaat. En dat doet denken aan de heftigheid waarmee Epikouros en Lucretius zich (zoals wij zagen) tegen het godengeloof hadden afgezet. Laten wij daarbij niet vergeten, dat de strijd van de encyclopedisten tegen kerk en geestelijkheid ook een politiek karakter droeg.

Diderot

Denis Diderot (1713-1784) wordt als de centrale figuur tussen deze encyclopedisten gezien, maar de belangrijkste boeken zijn van Julien Offray Lamettrie (1709-1751) en Paul Heinrich Dietrich baron d'Holbach (1723-1789). Lamettrie schreef o. a. L'homme machine (De mens als machine, 1747), en op naam van Holbach staat *Système de la Nature ou des lois du monde physique et du monde moral* (Het systeem van de Natuur of de wetten van de stoffelijke wereld en onze zedelijke opvattingen, 1770). Dit laatste werk heeft men wel de "Bijbel van het materialisme" genoemd. Zoals de Romeinse dichter Lucretius in zijn leerdicht *De Rerum natura* de gehele wereld- en levensbeschouwing van het Antieke materialisme uiteenzette, zo beschreef Holbach in zijn grote werk (twee delen, bijna duizend bladzijden) de complete leerstellingen van het 18e-eeuwse materialisme. De

auteur kondigt aan, dat zijn boek handelt: Over de natuur en haar wetten. Over de mens. Over de ziel en haar vermogens. Over het dogma van de onsterfelijkheid. Over het geluk. Holbach brengt het zijnde (bestaande) terug tot één beginsel. Dat is de materie. De materie is alles. Buiten de materie is er niets.

Materie

De materie is eeuwig en gehoorzaamt aan eeuwige wetten. Onderworpen aan deze wetten beweegt de materie zich eeuwig, ook als zij schijnbaar in diepe rust is. Zelfs het duurzaamste in de natuur is aan voortdurende en ononderbroken verandering onderhevig. Alle verandering is een gevolg van die beweging. Atomen verbinden en ontbinden zich en gaan weer nieuwe verbindingen aan. De oorsprong van de materie is ons onbekend en ook het wezen van de materie kennen wij niet. Wij kennen slechts een aantal van haar eigenschappen en deze kunnen wij bestuderen. Zowel het levende als het levenloze is besloten in een eeuwige kringloop. Van dit systeem van de natuur is ook de mens een onderdeel. De mens is een

L' H O M M E

M A C H I N E.

*Par la machine des malins,
né en 1709, mort en 1751.*

*Est-ce là ce Raison de l'Essence suprême,
Que l'on nous peint si lumineux?
Est-ce là cet Esprit surmontant à nous même?
Il naît avec nos sens, croît, s'affaiblit
comme eux.*

Helas! il périra de même.

VOLTAIRE.

À L E I D E,
DE L'IMP. D'ELIE LUZAC, FILS.
M D C C L V I I I

fysiek wezen en op deze fysieke grondslag berusten zijn geestelijke en zedelijke vermogens. Als fysiek wezen is de mens niet vrij, maar gebonden aan de noodwendigheid van causale samenhangen. Ook de onsterfelijke ziel is een illusie. De ziel is niets anders dan een bepaald functioneren van het lichaam. Aangeboren ideeën bestaan niet. Ons geestelijk leven stoelt op zintuigelijke waarnemingen en deze zijn niet mogelijk zonder de stoffelijke organisatie van het zenuwstelsel en de hersenen. Het geluk van de mens is alleen mogelijk op ethische grondslag. Ce n'est que par la vertu qu'il peut se rendre heureux (Alleen deugd kan een mens gelukkig maken). Deze samenvatting van *Système de la nature* is vanzelfsprekend veel te summier. Holbach heeft het niet louter en alleen over materie.

En onvermeld laat ik ook de invloed van de Engelse Verlichtingsfilosoof John Locke (1632-1704) op het denken van de auteur.

In short, theology invests their God with the incommunicable privilege of acting contrary to all the laws of nature and of reason, whilst it is upon his reason, his justice, his wisdom and his fidelity in the fulfilling his pretended engagements, that they are willing to establish the worship which we owe him, and the duties of morality. What an ocean of contradictions!

- Baron d'Holbach

Maar om mijn verhaal strak te houden refereer ik alleen aan datgene wat aan Epikouros herinnert. Ook omdat, evenals de leer van Epikouros, de wereldbeschouwing van Holbach heftige tegenstand opriep. En niet alleen van christenen. Ook van Romantici. Zoals van een jonge dichter die later wereldberoemd zou worden.

Goethe

Als *Système de la nature* verschijnt, is de Duitse dichter Johann Wolfgang Goethe (toen nog geen 'von') 21 jaar. In het elfde hoofdstuk van zijn autobiografie *Aus meinem Leben Wahrheit und Dichtung* schreef hij later het volgende: 'Niemand van ons had het boek uitgelezen, want wij voelden

ons teleurgesteld in de verwachting waarmee wij het opgeslagen hadden. 't Was ons als *Système van de Natuur* aangekondigd en wij hoopten daarom werkelijk iets van de natuur, onze afgodin te ervaren. Fysica en chemie, astronomie en geografie, biologie en anatomie en zoveel meer hadden sinds jaar en dag telkens weer onze aandacht gevestigd op de schoongetooide grote wereld en wij hadden graag van zonnen en sterren, van planeten en manen, van bergen, dalen, rivieren en zeeën en van alles wat daarin leeft en beweegt zowel het bijzondere als het algemene leren kennen. Dat daarbij veel zou zijn wat de gewone man als schadelijk, de geestelijkheid als gevaarlijk, de staat als ontoelaatbaar zou kunnen beschouwen, daaraan twijfelden wij niet en wij hoopten, dat dit boekje ('*Büchlein*') de vuurproef niet onwaardig zou hebben doorstaan. Maar hoe hol en leeg was het ons te moede in dat treurige atheïstische halfduister, waarin de aarde, met al haar heerlijkheden, de hemel met al zijn sterren, verdween. Een eeuwige materie zou er zijn, eeuwig bewogen, en deze materie zou slechts door zo naar rechts en naar links en naar alle kanten te bewegen de eindeloze verschijnselen van het leven te voorschijn brengen. Daarmee zouden we nog wel tevreden zijn geweest, als de schrijver werkelijk vanuit zijn bewogen materie de wereld had opgebouwd. Maar misschien wist hij van de natuur wel even weinig als wij: want nadat hij enige algemene begrippen heeft uitgestald, laat hij ze meteen weer varen om datgene wat hoger dan de natuur of als hogere natuur in de natuur tot uitdrukking komt, in stoffelijke, zware, weliswaar bewogen, maar toch richting- en vormloze natuur te veranderen. En dat alles in de mening daarmee veel bereikt te hebben.'

Tot zover dit citaat. Wie goed heeft gelezen begrijpt wat Goethe in het boek van Holbach mist. Hij mist datgene wat hoger dan de natuur of als hogere natuur in de natuur tot uitdrukking komt. Dit had hij ook van het werk van Demokritos, Epikouros en Lucretius kunnen zeggen. Een gelovige, bijvoorbeeld een christen, had god als het 'bovennatuurlijke' kunnen noemen. Goethe wilde geen christen heten, al lijkt hij het hier

en daar in zijn werk wel. Hij kon zich echter niet voorstellen, dat die 'schoongetooide wereld' met al die indrukwekkende bergen, dalen, bossen, zeeën en rivieren, met al die planten, dieren en mensen, met haar zon en maan en met haar sterrenhemel, alleen maar materie, niets anders dan materie was. En om dat aan te nemen hadden en hebben velen moeite. Zowel gelovigen als ongelovigen. Zoals bekend wees Goethe alle natuurkundige theorieën van de hand die naar zijn mening de schoonheid der natuur onthuisden (zoals Newton's kleurenleer). Maar interessant is de vraag, hoe zijn oordeel zou zijn uitgevallen als Holbach over de materie en haar atomaire bouw op het huidige kennisniveau had kunnen schrijven. Per slot van rekening wist Holbach in 1770 nog even weinig (dus niets) van de bouw van het atoom als Demokritos, Epikouros en Lucretius eeuwen geleden. En zelfs niet meer dan Gassendi. En dat kon ook niet. Want de realiteit van het atoom kon pas in de 19e eeuw experimenteel wetenschappelijk worden vastgesteld.

De atomen van Demokritos en Epikouros waren, zo dachten zij, massief. Maar de reële atomen bleken ruimte te bieden aan een kern van protonen en neutronen in een wolk van elektronen die door een elektromagnetische kracht bijeen worden gehouden. En tot ver in de 20ste eeuw werden er steeds meer subatomaire deeltjes ontdekt. De elektronenmicroscopie maakte het atoom zelfs zichtbaar. Zo werden de wonderen van de microfysica onontkoombaar geopenbaard. De variaties van atoomkernen in samenspel met de elektronen en de combinaties van atomen in moleculen bepalen de bouwstoffen van Goethe's schoongetooide wereld. En zoals voorheen gelovigen aan de schoonheid en doelmatigheid van de macrokosmos hun bewijzen voor god's bestaan dachten te kunnen ontleen, zo kunnen zij nu wijzen op de verbazingwekkende structuren van atomen en moleculen. Maar... in alle talen waarin de bijbel en andere heilige boeken werden vertaald, bleef god's woord daarover zwijgen.

Slotopmerking

Deze of gene lezer van dit verhaal heeft misschien de naam van de Duitse filosoof

Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) gemist. Leibniz heeft namelijk o. a. een theorie ontwikkeld die sterk aan het hier behandelde Klassieke atoombegrip doet denken. Dat is de leer van de monaden. De monaden zijn volgens de voorstelling van Leibniz kleine ondeelbare eenheden waaruit alles is opgebouwd. Het zijn van laag- tot hoogbezielde krachtcentra. Onderaan op die hiërarchische ladder staan de monaden van het onbezielde, hoger staan die van de dieren, veel hoger die van de mensen. Maar als ik dan lees, dat de hoogst bezielde en ongeschapen monade god is, dan geef ik toch maar de voorkeur aan het massieve ondeelbare gruis van Epikouros. Evenals zijn idee van onze wereld als le meilleur des mondes possibles (de beste van alle mogelijke werelden) is deze monadenidee van Leibniz in de filosofische prullenbak terechtgekomen.

Nawoord

Toen ik voor deze tekst een passend motto zocht, dacht ik al gauw aan een passage in de tragedie *Antigone* van de Griekse treurspeldichter Sophokles (496-406 v.o.j.). Daarin bezingt het koor de mens en zijn machtige vermogens die hij zowel ten goede als ten kwade kan aanwenden. Deze poëzie dateert uit de vijfde eeuw (442) v.o.j., dus uit de tijd toen Griekse denkers het atoom bedachten en het een verkeerde naam gaven. Maar vele eeuwen later werd de splijtbaarheid van het atoom ontdekt en al gauw zag men toen in die onzichtbaar kleine bouw-



steen van de materie een machtig vernietigingswapen. Geleerden als Albert Einstein waarschuwden daarvoor. Een moderne Sophokles zou de kennis van het atoom dan ook als het meest afschrikwekkende

voorbeeld kunnen noemen van alles wat zowel ten goede als ten kwade kan worden aangewend. De koorzang van de Antieke Sophokles klinkt daarbij vergeleken als een onschuldige idylle. Men had er gelukkig nog geen besef van, hoezeer de wetenschap door die grootse en geweldige, maar ook zeer gewelddadige, mens eens misbruikt zou worden. Ik citeer (met enkele kleine wijzigingen) de vertaling van Dr. L. A. J.

Burgersdijk:

Noten:

Lucretius: 'De natuur van de dingen - De rerum natura', vertaald door Piet Schrijvers; bevat ook de Latijnse tekst, Uitg. Historische Uitgeverij, 2008, 612 blz. - ISBN 978 90 6554 4247.

Veel is geweldig, groots, doch niets is geweldiger dan de mens.

Want ook over de donk're zee door de stormende winterwind witschuimend, baant hij, omvloten van golfgebruis, zijn weg.

Ook aller goden moeder, de Aarde, de eeuwige, nimmer vermoeibare, woelt hij steeds jaarlijks opnieuw met de telkens zich wendende ploegen om door de kracht van zijn paarden.

't Waakzame, vlugge vogelvolk,
't wild gedierte van 't mime woud,
't wemelend broedsel der diepe zee,
alles, slim hen omsluitend, vangt
met netten, kunstig gevlochten,
de vindingrijke mens.

Hij maakt zich, schrandere, 't wild der bergen dienstbaar en legt ook het juk om de sierlijke hals van het vurige ros en beteugelt zo ook de onvermoeibare stier.

't Gevleugelde denken, de spraak,
en liefde tot orde in de staat,
hij maakte 't zich eigen; in 't ruwste gebergte
belacht zijn dak regen, sneeuw,
ontwijkt hij storm, hitte en vorst,
vastberaden; radeloos vindt hem niets, wat ook
de toekomst brenge; slechts de dood
weet zijn kennis niet te ontgaan;
doch menige ziekte, hopeloos zwaar,
heelt zijn vinding.

Verwonderlijk groot in vernuft
en schrandere vondsten, beweegt
hij nu naar 't boze zich, dan naar 't goede.

Vereert hij 's lands heil'ge wet,
't bevroren, oud godenrecht,
dan is hij 't volk dierbaar; maar 't volk een vloek,
wanneer zijn euvelmoed 't boze wil.

Nimmer zitte aan mijn haard
noch plege met mij raad, wie ooit
zo gezind is.

Dubbele Moraal



Auteur: JAAP VAN DEN BORN
(Nijmegen 1951) beidt zijn tijd.

Exclusief

'Dit heb Ik van Mijn vader doorgekregen
Dat ik Zijn boodschap slechts voor u vertolk
Een mening die voor u heel zwaar moet
wegen
Want vreemdelingen, daar is Hij op tegen
Die haat Hij en onthoudt hen strikt Zijn
zegen
Hij redt alleen Zijn uitverkoren volk'

Matth. 10:5-9: 'Deze twaalf zond Jezus uit en gaf ze de volgende instructies: 'Sla niet de weg naar heidenen in en bezoek geen Samaritaanse stad. Ga liever op zoek naar de verloren schapen van het volk van Israël. Ga op weg en verkondig: "Het koninkrijk van de hemel is nabij." Genees zieken, wek doden op, maak mensen die aan huidvraat lijden rein en drijf demonen uit.'

Iedereen is welkom!

'Ik heb het na lang denken doorgekregen
Dus school je allemaal maar om tot tolk
Vertrek op Rome's welgebaande wegen
Dan kom je heel wat buitenlanders tegen
Breng die mijn boodschap maar tot heil en
zegen
'Van alle landen en van ieder volk'

Marc. 16: 15,19: 'En hij zei tegen hen: 'Trek heel de wereld rond en maak aan ieder schepsel het goede nieuws bekend. Wie gelooft en gedoopt is zal worden gered, maar wie niet gelooft zal worden veroordeeld. Degenen die tot geloof zijn gekomen, zullen herkenbaar zijn aan de volgende tekenen: in mijn naam zullen ze demonen uitdrijven, ze zullen spreken in onbekende talen, met hun handen zullen ze slangen oppakken en als ze een dodelijk gif drinken zal hun dat niet deren, en ze zullen zieken weer gezond maken door ze de handen op te leggen.'

Zeker weten – een recensie



Auteur: SONJA DE SCHAEPPDRYVER
(1947, Erembodegem(België)) lerares ethica, publiciste

We geloven heel snel dat we iets zeker weten. Maar zekerheid is een onzekere zaak, dat probeert Robert Burton in zijn intrigerende boek 'On being certain' te bewijzen.

Zekerheid is overal. Fundamentalisme is in volle bloei. Met grote stelligheid wordt ons verteld dat we meer gestoofde tomaten moeten eten en minder suiker, dat de crisis nu echt voorbij is, dat een cartoon niet mag worden gepubliceerd, dat Vlaanderen onafhankelijk moet worden, dat frisdrankautomaten weg moeten uit scholen, hoeveel hersenschade noodzakelijk is om van ontorekeningsvatbaarheid te kunnen praten en vanaf welk precies moment we kunnen zeggen dat een bevruchte eicel een menselijk wezen is. Al die zekerheid is verbluffend! Zeker als je weet dat ze even groot is bij iemand met een psychose die beweert dat driearmige marsmannetjes een chip in zijn hersenen hebben ingeplant. Dat laatste zou je moeten doen twijfelen aan de rotsvaste basis voor dat gevoel van zekerheid. Laat dit nu juist het uitgangspunt zijn van de neuroloog Robert Burton, die in zijn boek *On being certain* op zoek gaat naar de biologische fundamenteën van dat gevoel van Zo Zeker Zijn, de basis van zoveel discussies over 'wie er gelijk heeft.' De ondertitel zegt het al: geloven dat je zeker bent, ook als je dat niet bent. We geloven zo snel dat we het eker weten.

De dag nadat in 1986 de Challenger ontplofte, vroeg een psycholoog aan een honderdtal studenten om op te schrijven waar ze waren en wat ze deden op het moment dat ze het nieuws van het ongeluk voor het eerst hoorden. Toen hij ze er tweeënehalf jaar later opnieuw naar vroeg, gaf 25% een totaal ander antwoord. Toen hij hen confronteerde met hun originele aantekeningen bleven de meeste bij hun originele antwoorden.

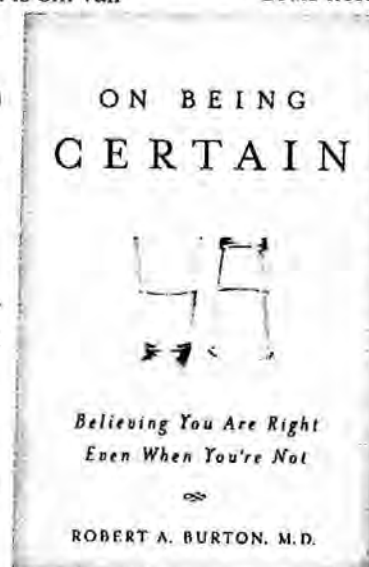
Een van hen antwoordde: 'Dat is wel mijn handschrift, maar dat is niet wat er gebeurd is.' Dit is een van de zeer vele voorbeelden en inzichten uit diverse disciplines, van neurobiologie tot sociale psychologie, die de auteur aanhaalt om aan te tonen dat 'zekerheid ontstaat uit onwillekeurige hersenmechanismen die, zoals liefde of kwaadheid, onafhankelijk van de

rede functioneren'. Het gevoel van zekerheid blijkt gemakkelijker op te roepen met gerichte elektrische stimulatie van bepaalde hersendelen dan door zorgvuldig nadenken.

Goed gevoel

De natuur heeft in ons lichaam een systeem ingebouwd waarmee we een goed gevoel krijgen als we iets weten of bedacht hebben, als beloning voor onze gedachtegangen. Op die manier kreeg de ontwikkeling van de menselijke intelligentie een grote stimulans. Dat zekerheidsgevoel is misschien de beste vriend van onze leerprocessen, maar de

ergste vijand van onze mentale flexibiliteit. Daarom denkt een natuurbeschermer bij de woorden 'olietanker' en 'Alaska' dadelijk aan de ramp met de Exxon Valdez, terwijl een energie-econoom denkt aan onaangeboorde oliereserves. Daarom associëren vegetariërs of Joden iets heel anders bij het woord 'varken'. Daarom blijven artsen soms behandelingen voorschrijven waarvan niet vaststaat of ze nut hebben, daarom geloven veel patiënten in behandelingen waarvoor nooit enig bewijs geleverd is. Twee mensen kunnen trouwens tot hetzelfde besluit komen via heel verschillende redeneringen. Mogen ze dan allebei zeker zijn van hun zaak?



We beoordelen de kwaliteit van onze gedachten en besluiten via onze gevoelens, niet via de rede, in een zeer complex samenspel van genen, omgeving, leerprocessen, ervaring en biologische geaardheid.

Innerlijke rust

Het besluit van dit alles is even intrigerend als onrustwekkend. Het vraagt om terughoudendheid tegenover alles waar we zo zeker van zijn. Niet alleen draaien we onszelf een rad voor ogen, maar, wat erger is, al die vermeende zekerheid is een bron van vele sociale problemen. Noem één politicus die verkozen werd omdat hij of zij nadrukkelijk zei niet zeker te weten hoe een probleem kon worden opgelost. Politiek is het speelterrein van de zekeren!

Godsdienst is de leer van de zekerheid bij uitstek! Als het 'zich zeker voelen' van iets in feite een emotie is, verschuift dat het probleem. Want

hoe goed we allemaal wel denken te weten wat een emotie is, de wetenschap daarentegen is er nog niet helemaal uit wat het precies behelst. Maar er wordt aan gewerkt.

In dit boek krijg je niet alleen een brede introductie in de cognitieve wetenschappen, het biedt ook inzichten in de vele vormen van menselijke interactie, gaande van echtelijke twisten tot terrorisme. In de eerste plaats wijst het de lezer op de grenzen van zijn zelfkennis en toont het aan dat dit niet angstaanjagend hoeft te zijn. Burton getuigt immers dat hij een soort van innerlijke rust heeft gevonden sinds hij de limieten van zijn zekerheden beter onder ogen ziet. Voltaire zei het al: 'Beoordeel een man op zijn vragen en niet op zijn antwoorden.'

Robert Burton, *On being certain*. Believing you are right, even when you're not.
St. Martin's Press, 270 pp., ISBN 0312359209

Gaat het wel goed?



Auteur: ENNO NUY
(1950, Aerdt) is ondernemer, hoofdredacteur De Vrije Gedachte en voorzitter van het bestuur van Stichting De Einder

Na de Muur op Palestijns grondgebied tegen diezelfde Palestijnen, gaat Israël nu een hek in de woestijn plaatsen. Dit keer vooral tegen uit Afrika afkomstige christelijke immigranten. Dat hek is volgens premier Netanyahu nodig om het joodse en democratische karakter van Israël te beschermen.

Ik denk dan meteen, dat heeft dat Nederlandse persbureau vast verkeerd begrepen. Zo'n onzin kan die man toch niet uitgekraamd hebben. Maar jawel hoor, op unitedjerusalem.org lees ik: "The barrier will also thwart terrorists from infiltrating the porous border, according to Mr. Netanyahu. 'We are talking about a strategic decision to guarantee the Jewish and democratic character of the state of Israel,' Mr. Netanyahu said." En in de NRC van 9 januari 2010 lezen we in een bijna paginagroot artikel dat rabbijnen zoveel invloed hebben gekregen in het leger van Israël dat (orthodox) gelovige militairen in aantal toenemen en steeds vaker bevelen negeren, vooral als het gaat om de ontruiming van illegale nederzettingen. En de Israëlische regeringspartij Yisrael Beiteinu ("Israël is ons (t)huis") van meneer Lieberman wil parlementsleden een eed laten afleggen op de "joodse, zionistische en democratische staat, en al zijn symbolen en waarden". Zo werk je dus democratisch gekozen Israëlische Arabieren het parlement uit, houd je christenen buiten de deur en weiger je onwettige nederzettingen op andermans grond te ontruimen. En dan heb je ook nog het lef dat democratisch te noemen. Ik heb het al eerder gezegd: Israël heeft geen enkelvoudige grondwet, voldoet niet aan de criteria voor een democratische staat en is niets anders dan een theocratie of op zijn minst hard op weg daarnaartoe.

Klimaatcrisis: slechts één facet van de ecologische crisis

Het tragische gelijk van de Club van Rome



Auteur: FLORIS VAN DEN BERG

(1973) is filosoof, bestuurslid van De Vrije Gedachte en Executive Director van de seculier humanistische denk tank Center for Inquiry Low Countries



37 jaar geleden gaf Dennis Meadows 1) zijn eerste buitenlandse voordracht over de publicatie van het Rapport van de Club van Rome, 'Grenzen aan de groei', in Nederland. In december 2009 stond hij er weer, t.g.v. de opening van het Utrechts Centrum voor Aarde en Duurzaamheid 2) (www.ucad.nl), een denktank voor duurzaamheid die interdisciplinariteit en samenwerking tussen verschillende partijen tracht te stimuleren en vooral moet aanzetten tot concrete oplossingen. Het Centrum zal worden geleid door hoogleraar milieuwetenschappen Klaas van Egmond en de econoom Herman Wijffels. Meadows begon zijn voordracht met de beruchte tabel uit 1972 waarop de grenzen aan de groei staan aangegeven. Volgens het Rapport zouden we rond 2010 de afgrond in storten, maar hoewel dat nog niet gebeurd is, is de ecologische toestand van de aarde, ten gevolge van een toenemende niet-duurzame economische groei, sterk verslechterd. Met hulp van technologie kopen we tijd. We teren in op het natuurlijk kapitaal van de aarde. In 2004 publiceerde Meadows een herziene versie van het Rapport. De strekking van het Rapport uit 1972 is dat de mens bezig is de ecologische balans van de aarde zodanig te verstoren zodat er gevaar dreigt voor een massaal uitsterven, inclusief voor de mens zelf. Dat is in de herziene versie uit 2004, helaas, nog steeds het geval. Meadows analyseerde verschillende fasen in de reactie op het Rapport. In de jaren zeventig werd ontkend dat er een probleem was. In de jaren tachtig zei men: 'Er is een probleem, maar heel ver in de toekomst, daar hoeven we ons niet druk over te maken.' In de jaren negentig: 'Er is een probleem en de markt lost het wel op.' Anno nu: 'Er is een probleem en de techniek lost het wel op.' De statistieken geven echter aan dat de problemen mondiaal alleen maar groter wor-

den, ondanks een hier en daar verbeterde, duurzamer techniek. Meadows waarschuwt, zoals hij al 40 jaar onvermoeibaar en zonder cynisme doet, dat als we zo door gaan, grote ecologische rampen die het overgrote deel van de mensheid zullen raken, niet uit zullen blijven. Hij voorspelt dat de sociale, economische en culturele veranderingen van de komende decennia groter zullen zijn dan die van de afgelopen 100 jaar! We leven in een zeepbel, in de stilte voor de storm. De Westerse mens leeft in grote decadentie voor de ondergang van de Westerse globale beschaving. En de rest van de wereldbevolking wil leven zoals de westerlingen. De bewoondingen staan op mijn conto, maar het is wel de boodschap die Meadows verkondigt. De vraag is: waarom doen we niks? Er gebeurt wel wat, er worden minuscule verbeteringen gemaakt, maar dat gaat van 'twee stappen terug, drie stappen naar voren'. Het grote probleem is dat de westerse mens niet direct geraakt wordt door de gevolgen van het eigen desastreuze handelen waar het economisch systeem op gebaseerd is. Er zijn wetenschappers voor nodig, zoals Meadows en Rockström, om er ons op te wijzen wat de gevolgen zijn van ons handelen. Maar het lijkt erop dat zolang wij niet direct geconfronteerd worden met ecologische rampen, wij collectief onze koppen in het zand steken en al consumerend en CO2 uitstotend onze ondergang tegemoet gaan, hopen dat het onze tijd wel zal duren. De vraag is: wie moet wat doen? Meadows wijst op de paradox van het individuele handelen: het handelen van een enkel individu legt geen gewicht in de schaal, maar het handelen van veel individuen wel. Waarom zou ik dan beginnen met consuminderen en ecologisch verantwoord leven wanneer de mensen in mijn omgeving dat niet doen? Dit is de notoire val van de tragedy of the commons. Wat goed is voor elk individu, is desastreus voor ons allemaal. Toch zijn er, in theorie, twee oplossingsstrategieën. Enerzijds een top down strategie: de overheid zet de ecologische kaders waarbinnen gehandeld kan worden. Anderzijds een bottom up strategie: burgers nemen zelf verantwoordelijkheid en passen hun consumptiepatroon aan binnen de ecologische grenzen, door duurzaam te

leven, bijvoorbeeld door te streven naar een duurzame ecologische voetafdruk.

Er lijkt een taboe op een voor de hand liggende maatregel om de wereld gemakkelijk een stuk beter te maken en de milieudruk te doen afnemen. Veganisme is de simpele oplossing voor een ingewikkeld probleem. Het is van belang om te zien dat ecologisch leven geen hobby is, maar een morele plicht. Veganisme is een morele plicht. Meadows benadrukte de individuele verantwoordelijkheid en hij onderstreepte het belang van onmiddellijke rigoureuze maatregelen, maar hij bleef op de vlakte over wat dat voor individuen betekent.

Rockström werkt aan het concept van ecologische grenzen. Hij probeert ecologische randvoorwaarden voor een duurzame relatie tot de natuur te bepalen. Hij heeft negen randvoorwaarden gevonden. Klimaatverandering is maar één van de gevolgen bij de verstoring van die grenzen. Het is ook goed te beseffen dat CO2 maar een van de broeikasgassen is. Het focussen op alleen CO2 uitstootreductie of opslag is een onverantwoordelijke versmalling van de milieucrisis. Rockström's benadering geeft een helder beeld van de breedte van de milieuproblematiek. Vervolgens berekent hij hoe wij ons tot elk van die randvoorwaarden verhouden. De verontrustende uitkomst is dat wij ver over een aantal van die grenzen heen zijn. Wat dat voor langetermijngevolgen heeft is niet precies duidelijk, maar wel staat buiten kijf dat dat desastreuze gevolgen voor de mensheid zal hebben.

Maar wij merken er momenteel niets van. Zolang de Titanic de ijsberg nog niet geraakt heeft, kan het feest aan boord ongestoord in al haar decadentie voortgaan. Nog steeds kunnen wij westerlingen ons bekommeren om wintersportvakanties, auto's, verbouwingen, boten, BBQ's et cetera. De boodschap komt niet over bij het grote publiek en niet bij de politiek. Er wordt wel beleefd geluisterd, maar zodra men de zaal weer verlaat of de krant dichtslaat, schuift men aan het ecologisch gezien immorele diner met vlees aan en vervolgt men in de ecologisch gezien onduurzame levensstijl. Als wetenschappers willen dat anderen naar hun luisteren, zullen ze eerst zelf de conse-

quenties van hun onderzoek serieus moeten nemen en hun levensstijl ecologisch moeten aanpassen. Daarnaast is het nu de taak van wetenschappers om de noodklok te blijven luiden, niet alleen tot iedereen het gehoord heeft, maar tot iedereen er, desnoods onder overheidswang, aan mee werkt, anders storten we, om met Ban Ki-moon te spreken, in de afgrond.

Noten:

- 1) (1942) Amerikaans wetenschapper, zie ook: http://en.wikipedia.org/wiki/Dennis_Meadows
- 2) Het Utrecht Centrum voor Aarde en Duurzaamheid (UCAD) is een samenwerkingsverband tussen: Universiteit Utrecht (t.w. faculteit Geowetenschappen (penvoerder), faculteit bètawetenschappen en interfacultair instituut IRAS); TNO (Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek); KNMI (Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut); Deltares (Kennisinstituut voor water en ondergrond) en KWR (Kennisinstituut voor de watercyclus)

Het zal je God maar wezen Atheïsme voor leken verklaard – 2



Auteur: JAN VAN DER WERFF

(1939 Hilversum) gepensioneerd omroepmedewerker

De sterfelijke ziel

Van de onstoffelijke ziel blijft niets over. "Ja, ja" zult u zeggen, "maar wat is die ziel dan wel? Als die ziel sterfelijk is moet hij stoffelijk zijn, want een onstoffelijke ziel kan niet sterven. Of wel soms?" Bestaat een menselijke geest, bewustzijn, ziel of hoe u uw "ik" ook maar noemen wilt uit stof? Ja en nee. De ziel is niet stoffelijk en ook niet onstoffelijk. Ik zou de ziel bovenstoffelijk willen noemen. De ziel bestaat zelf niet uit materie maar kan zonder materie niet bestaan. De hersenen bestaan uit miljarden cellen, grijze en witte. Die cellen zijn op een bepaalde manier gegroepeerd. Sommige delen van de hersenen houden zich bezig met waarnemen. Zo is er een visuele cortex waarin de signalen die via de ogen binnenkomen, worden verwerkt, zodat we ons er bewust van worden dat we iets zien. Andere cellen houden zich bezig met het re-



gistreren van pijn en de reactie daarop. Weer andere cellen sturen de spieren aan. Veel van deze delen van de hersenen komen ook bij andere dieren voor. Dieren hebben maar tot op zekere hoogte een ziel. Zoogdieren hebben meer ziel dan geleedpotigen.

Dus een hond heeft meer bewustzijn dan een spin. Een spin is een automaatje dat insecten vangt en opeet maar dat zich waarschijnlijk nauwelijks van zijn eigen bestaan bewust is, terwijl een hond wel degelijk weet dat hij bestaat. Een chimpansee weet dat nog beter. Een mens heeft veel meer hersenen dan welk dier ook en weet daardoor niet alleen dat hij zelf bestaat. Hij (of zij natuurlijk) weet ook dat er andere wezens zijn, ouders, partners, kinderen, vrienden en vreemden. Hij weet wat eetbaar is en wat gevaarlijk, net als de meeste hogere dieren dat weten, maar hij kan ook abstract denken. Een mens geeft namen aan dingen en kan redeneren. En

niet te vergeten: hij kan zijn gedachten met anderen delen.

Hoe de geest werkt weet ik niet. Dat weet niemand. Ook deskundigen als psychiaters en neurologen weten dat niet. Ze kennen wel een heleboel details. Er zit systeem in. Maar niemand weet waar bijvoorbeeld een begrip als "bloemkool" in de hersenen ligt opgeslagen. Het begrip bloemkool wordt opgeroepen door zijn vorm, zijn kleur en zijn geur. En niet te vergeten zijn smaak. Sommige mensen vinden bloemkool lekker, andere mensen juist niet. We kunnen gekookte van rauwe bloemkool onderscheiden, ook als de gekookte bloemkool koud is. Maar bovenal, we hebben er een woord voor: bloemkool. Veel mensen hebben er zelfs meer woorden voor, zoals cauliflower of Blumenkohl. Waar in de hersenen ligt de kennis van de groente bloemkool opgeslagen? Is er een hersencel die zich specifiek met bloemkool bezighoudt? Nee. Een bloemkoolhersencel bestaat niet. Er is geen enkele hersencel die weet wat bloemkool is. Geen enkel atoom of molecuul in een hersencel weet wat bloemkool is. Atoomen zijn atomen, moleculen zijn moleculen en hersencellen zijn hersencellen, maar geen daarvan heeft enig idee van bloemkool. Bloemkoolatomen, -moleculen of -cellen bestaan niet in de hersenen.

Wat wel bestaat zijn verbindingen tussen cellen. Hersencellen geven signalen aan elkaar door en ontvangen signalen van andere cellen. Dat gebeurt voortdurend. Met miljarden cellen zijn er miljarden maal miljarden verbindingen mogelijk. Maar dan nog: twee hersencellen samen weten ook niet wat het begrip bloemkool inhoudt. Wat er gebeurt, is dat er patronen van verbindingen of netwerken ontstaan. Zo'n patroon zou bloemkool kunnen symboliseren. Dat wil zeggen dit patroon weet zelf niet dat het bloemkool symboliseert, maar dat wordt weer ergens anders, op een hoger niveau, waargenomen en dan als bloemkool geïnterpreteerd. Er zijn een heleboel van die patronen. Die patronen vormen samen weer nieuwe patronen. En die grotere patronen vormen weer andere patronen. Soms worden patronen opgeroepen door een samenspel van patronen, bijvoorbeeld als we besluiten een bloemkool

te kopen bij de groenteboer. Soms leiden patronen een eigen leven, zoals u wel eens gemerkt zult hebben als u de hele dag lastig wordt gevallen door dat ene melodietje dat maar in uw hoofd blijft rond zoemen. Niet alle patronen zijn tegelijkertijd actief, want dan zouden we gek worden. Wel blijven ze oproepbaar en kunnen ze ongevraagd opduiken.

Dit zeer gecompliceerde samenspel van steeds wisselende patronen vormt ons bewustzijn, ons "ik". De patronen zijn zelf niet stoffelijk maar kunnen niet onafhankelijk van de cellen, moleculen en atomen in onze hersenen bestaan. Heel diep onderin worden alle hersenactiviteiten door de materie veroorzaakt. Die activiteiten volgen de natuurwetten. Het resultaat van al die activiteit is bovenstoffelijk. Dat zijn wij. In zekere zin is elke waarneming een illusie, evenals gedachten en gevoelens. Het zijn patronen van actieve hersencellen. Sommige mensen vragen zich dan ook af in hoeverre het "ik" werkelijk bestaat. Het "ik" is geen stabiel iets. Het verandert voortdurend. Stemmingen veranderen, meningen ook. We doen ervaringen op. Als we slapen is er nauwelijks nog een "ik". Veel patronen zijn dan actief zonder dat wij dat willen. Die kunnen dromen vormen. Als we doodgaan, beginnen de hersenen te vervallen. Er ontstaan andere, nieuwe patronen waardoor we dingen menen waar te nemen die niet bestaan. Uittredingen bijvoorbeeld. Er is minstens één geval bekend van iemand bij wie om medische redenen elektroden in de hersenen geplaatst zijn, en die, als er een stroompje door die elektroden liep, een uittreding ervoer. Voor de stervende is de ervaring van een uittreding echt, objectief gezien is het een waanidee: op hol geslagen patronen. In cellen die met het geheugen te maken hebben vinden afbraakprocessen plaats waardoor oude herinneringen – juist of onjuist – weer kunnen terugkomen. Maar eenmaal houdt het op. Dan worden de moleculen in de hersenen afgebroken en gaan de hersencellen en hun verbindingen verloren. Er zijn dan geen patronen meer: de bovenstoffelijke ziel is opgehouden te bestaan. Het voorgaande is geen wetenschappelijke verhandeling. Details heb ik niet genoemd

want die ken ik niet. De mechanismen volgens welke de geest werkt, zijn nog lang niet ontraadseld. Het zal ongetwijfeld blijken dat het veel ingewikkelder is dan ik hier heb geschetst. Maar die details zijn in dit verband niet belangrijk. Wel belangrijk is dat er heel goed rationele manieren zijn te bedenken waarop de bovenstoffelijke ziel kan bestaan boven een stoffelijke voedingsbodem. Er zijn rationele, natuurlijke verklaringen voor het bestaan van de menselijke ziel mogelijk. Die hoeven nog niet helemaal te kloppen, maar een natuurlijke verklaring heeft altijd de voorkeur boven een boven-natuurlijke verklaring. Een natuurlijke verklaring is in principe weerlegbaar en die weerlegging vindt plaats als er een betere verklaring komt of als bewezen wordt dat de verklaring onjuist is. Een bovennatuurlijke verklaring, zoals dat er een soort 'niet-waarneembaar kosmisch bewustzijn' zou bestaan dat door de hersenen als een soort radio zou worden ontvangen, is niet weerlegbaar en is daardoor niet serieus.

Ik kan me voorstellen dat u nog niet overtuigd bent. Het klinkt misschien wel aardig, maar kan een illusie – laten we het zo maar even noemen – veroorzaakt worden door natuurwetten? Ja, dat kan. Ik zal, met excuses aan blinden en slechtzienden, een voorbeeld geven dat u allemaal kent: de regenboog.

Een regenboog ontstaat waar de zon achter u schijnt op een regenbui vóór u. U ziet dan de regenboog waarvan de kleuren van boven naar beneden – of eigenlijk: van buiten naar binnen – verlopen van rood via achtereenvolgens oranje, geel, groen, blauw en indigo naar violet. Een regenboog is net als de menselijke ziel bovenstoffelijk. U kunt de regenboog niet aanraken. De regenboog staat ook niet op een bepaalde plek. Als u ernaartoe loopt, lijkt het alsof hij naar achteren verschuift. Degene die naast u staat, ziet de regenboog op een iets andere plek dan u: iets verder naar links of naar rechts, afhankelijk van waar zij staat.

Het zijn regendruppels waar u naar kijkt, maar toch hangen er geen banden met rode druppels, oranje druppels enz. boven elkaar. Al die druppels hebben de kleur die regendruppels altijd hebben: kleurloos. Bovendien zweven ze niet in de lucht maar vallen ze naar beneden. Toch ziet u een regenboog die 'stilstaat'. Hoe kan dat? Als de zon op een regendruppel schijnt gaat een gedeelte van het zonlicht de druppel in. De rest wordt verstrooid. Aan de achterkant van de druppel, op de scheiding van water en lucht, wordt een gedeelte van het binnengedrongen zonlicht weerkaatst en komt er dan aan de voorkant van de druppel weer uit. Het licht is op die korte weg door de druppel wel veranderd. Het is niet meer wit. De kleur die wij wit noemen is een mengsel van alle zichtbare kleuren. Wit is de meest complete mengkleur. Als licht overgaat van lucht naar water wordt het gebroken. Als u een stok schuin in het water steekt lijkt het alsof er een knik in zit. De mate waarin het licht gebroken wordt heet de brekingsindex. Nu is de brekingsindex voor alle kleuren verschillend. Rood wordt het minst gebroken en violet het sterkst. Dat betekent dat het rood in onze regendruppel aan andere weg aflegt dan het violet. Het rood komt dus onder een andere hoek de druppel weer uit dan het geel, groen of blauw. Welke kleur uit een bepaalde druppel in ons oog valt, hangt dus af van de hoek waaronder we ernaar kijken. Alle druppels die we onder dezelfde hoek bekijken hebben voor ons dus dezelfde kleur. Samen vormen die druppels een boog. Druppels die we onder een andere hoek zien, vormen een boog met een andere kleur. Voor alle kleuren van de regenboog bestaat er zo'n boog. Samen vormen al die gekleurde bogen de regenboog. Een regenboog bestaat niet uit gekleurde waterdruppels, bestaat zelfs helemaal niet uit stoffelijke deeltjes. De regenboog is een bovenstoffelijk patroon. Een patroon dat veroorzaakt wordt door natuurwetten. Net als uw ziel.

Wordt vervolgd.

Hete hangijzers

Een reconstructie ter recreatie, verbijstering en lering
- een recensie



Auteur: LEON WECKE

(1932 Wijchen) is polemoloog verbonden aan het Centrum voor conflictanalyse en -management (CICAM) van de Radbouduniversiteit Nijmegen

Een hangijzer is een stang om iets aan te hangen. Een heet hangijzer aanvatten kan op zijn minst blaren tot gevolg hebben, laat staan een meervoud aan hete hangijzers stevig aanpakken. Kreemers, die onder de titel 'Hete Hangijzers', in zijn dissertatie de Starfighter vervanging nauwkeurig onder de loep neemt, moet dan ook wetenschappelijk vuurvaste handen hebben gehad, toen hij de netelige kwestie van 'de wapenaankoop van de eeuw' onderhanden nam. Zijn gereedschap bestaat niet uit al dan niet geverifieerde wetenschappelijke theorieën, maar uit een minutieuze weergave van een proces dat als het wapenaankopen betreft zich, als per definitie, aan het zicht van de eenvoudige waarnemer onttrekt.



Talloze factoren

Niet alleen is zo'n aankoop een heet hangijzer, ook zijn de talloze factoren, die mede de uiteindelijke uitslag bepalen, even zo vele hete hangijzers. Het gaat immers om deels parlementair oncontroleerbare, of minstens oncontroleerbaar te achten, invloeden, die elkaar versterkend dan wel afzwakkend, uiteindelijk het veelal tevoren toch al vaststaand doel realiseren. Gevestigde belangen, persoonlijke drijfveren, dubieuze uitspraken, multi-interpretabele conclusies in al dan niet partijdige rapporten behoren tot de variabelen in het aankoopproces. Daarbij komen veranderende doelstellingen, politieke, economische en militaire machtsposities, evenals drijfveren van diverse personen en beïnvloeding door media en maatschappelijke instituties.

Geheimhouding en misleiding zijn evenzeer factoren die het proces compliceren en ondoorzichtig maken. De machtspositie van de Luchtmacht, met een zeker monopolie op relevante informatie, komt gedegen uit de verf. Het is dan ook de Luchtmacht die zijn zin krijgt, zij het dat hiertoe politieke en di-

plomatieke luchtgevechten gevoerd moeten worden. Het geheel aan gegevens vormt een mer à boire voor de auteur, die overigens door middel van hartige tussendoortjes het lezen van zijn inventarisatie tot een onderhoudende bezigheid maakt.

Tussendoortjes

Zo noemt hij diverse bewindslieden van Defensie, zoals minister Visser, die ten aanzien van prins Bernhard zou hebben opgemerkt dat deze over 'zeer onaangename karaktereigenschappen beschikte' en wordt de prostaat van staatssecretaris Calmeyer genoemd, waardoor de bewindsman frequent vergaderingen verliet. Staatssecretaris Haex zou door lid te worden van de CHU minister De Jong nog aan een zilveren theelepeltje geholpen hebben. Maar de kroon inzake toelevering van hartige hapjes vormde uiteraard minister Vredeling, die in zijn bekende en beruchte interview met Bibeb van Vrij Nederland Den Uyl voor 'de grootste nationalist' uitmaakte en over Luns zei dat hij 'praat naar hij verstand heeft en dat is niet veel'. Pronk noemde hij 'een elitedenker en

een Corpsepik' en Buitenlandse Zaken werd aangegeven met onder meer: 'Baron van hier tot gunder, laat ze barsten'. Hij duidde DS70 als te vergelijken met de fascistische partij van Benito Mussolini en de NAVO met 'In feite is het Amerika'.

Inventarisatie

De inventarisatie van Kreemers bevat de beïnvloedingspogingen van vliegtuigfabrikanten, de zinvolle en zinloze bezoeken van parlementariërs aan bedrijven en hoofdsteden, de wisselende opvattingen van politici van de aan vliegtuigvervanging toe zijnde landen, de perspectieven op samenwerking en de ontwikkelingen die die samenwerking weer te niet doen. Europa, d.w.z. een Europees toestel, blijft een discussiepunt, maar moest het ook hier afleggen tegen tijdig gereed zijnde en kennelijk betere vliegtuigen van Amerikaanse makelij. Kreemers geeft aan hoe compensatieorders en werkgelegenheid een variabele rol spelen in het aankoopspel. Wat ook duidelijk wordt is dat de door het nieuwe toestel te vervullen taken niet altijd even duidelijk zijn en kennelijk niet de enige belangrijke criteria. Defensienota's die geformuleerd en nadien in het parlement verdedigd moeten worden blijken al dan niet welkome argumenten voor vertraging of versnelling van het koopproces. Een vraag is ook of niet het als zodanig gepercipieerde eigenbelang van een krijgsmachtdeel meer, of in ieder geval, andere zaken voorschrijft dan op grond van de feitelijke bedreiging vereist is.

Bedreiging?

Overigens, wat de feitelijke bedreiging is (zo daar van gesproken kan worden), is zeker niet altijd evident evenals de relatie tussen de gepercipieerde bedreiging en het antwoord in de vorm van het nieuwe wapensysteem. Uit Kreemers' studie blijkt hoezeer zich wijzigende strategieën en gedachten over taakspecialisatie en het simpele feit dat innovaties om implementatie vragen, de aankoop van een toestel dat zo'n drie decaden moet functioneren, compliceren. En natuurlijk is ook nog de prijs een factor van belang, zo niet doorslaggevend. Hoe

wordt die bepaald en hoe zeker is die, als toekomstige modificaties moeten worden aangebracht, de dollarkoers wijzigt en het onderhoud straks meer zal kosten dan eerder beraamd? Het gaat om af te dekken risico's, waar minimaal op een verantwoorde wijze naar gegist moet worden. Dat naar e.e.a. tijd- en partijgebonden gegist wordt, blijkt steeds weer in het boek. Hoe groot zullen de vredesverliezen zijn, ook als het om het beste toestel ter wereld gaat en de meest bekwame piloten aan de stuurknuppel zitten? Het is een wirwar aan opvattingen over voor- en nadelen van diverse vliegtuigen en procedures dat de revue passeren en die door de chronologische presentatie in een enigszins begrijpelijk kader worden geplaatst. Het boek geeft een verbijsterend inzicht in het geheel van factoren dat uiteindelijk de definitieve uitslag bepaalt, of, misschien beter, de voorkeur van de Luchtmacht in een definitief besluit omzet.

Typologie

Hoewel Kreemer geen typologie van de partijen in het geheel van aftasting, informatie en onderhandeling geeft, kun je op basis van zijn kroniek onderscheid maken tussen:
 ◇ Primaire, secundaire en tertiaire belanghebbenden en wel van militaire, politieke, diplomatieke en economische aard. De Luchtmacht, vliegtuigproducenten en hun vertegenwoordigers, diplomaten en politici, individuele personen met (veronderstelde) invloed, minstens volgens henzelf, zoals prins Bernhard, diverse doorgevers van informatie en uitvergroters daarvan, zoals bepaalde media, geven acte de présence in de beschrijving van naïeve en uitgekookte pogingen om de richting van het aankoopproces te bepalen. Hier moeten dan ook nog de pogingen tot beïnvloeding door bondgenoten worden vermeld.
 ◇ De middelen van de diverse partijen bestaan uit het aanwenden van politieke en/of economische macht, het beschikken over de juiste informatie dan wel het vermogen tot het geven van verkeerde en/of onvolledige informatie. Sommige personen zullen eigen invloed en status meebrengen en in het bijzonder de vliegtuigfabrikanten kunnen

met perspectieven op een bepaalde prijs, compensatieorders en het wegnemen van allerhande risico's, trachten de concurrent voor te zijn en de koper te overtuigen.
 ◇ Inzet van het politiek en commercieel gevecht is de prijs, de kwaliteit, het passen van het toestel op de te verrichten taken.
 ◇ En bij dat alles dient bedacht te worden dat het aankoopproces ook iets van een eigen dynamiek heeft. Dat het schijnbare en feitelijke point of no return bereikt wordt en bewust gecreëerde evenals toevallige vertragers en versnellers het proces niet al te zeer voorspelbaar maken.
 Kreemers maakt met zijn beschrijving overduidelijk dat ook in de toekomst de diverse factoren hun rol zullen spelen. Dat de Joint Strike Fighter (JSF) als favoriet van de Luchtmacht er hoogst waarschijnlijk wel zal komen, ook al zullen de latere afleveringen van het toestel steeds meer het onbemande vliegtuig als concurrent moeten ervaren, is op grond van Kreemers' relaas te verwachten.

F-16 nog niet verouderd

Interessant is de opvatting van Kreemers dat de F-16 nog lang niet als verouderd dient te worden afgeserveerd. Naar zijn mening kunnen de F-16's nog lang mee. Hij schrijft: 'Zelfs bij de hogere vliegreuren per jaar ligt het tijdstip waarop de eerste F-16 toestellen het einde van hun levensduur naderen tussen 2020 en 2025. In 2022 bereikt van de toen operationeel ingedeelde 105 toestellen het negentigste toestel de 6000 vliegreuren. Dat is bijna tien jaar later dan in de plannen voor de vervanging van de F-16 wordt aangenomen.' De vervanging van de F-16 hoeft dan ook, volgens Kreemers, niet te beginnen in 2013/2014 maar pas in 2022. Een in de publieke opinie wat ondergesneeuwd, maar meermalen - 16 maal - door Kreemer genoemd punt is de nucleaire taak van de F-16. De bij die taak behorende bommen van het type B 61 vormen volgens defensiedeskundige Ko Colijn een zeer belangrijke reden waarom de Koninklijke Luchtmacht zo graag wil dat Nederland nu Joint Strike Fighters aanschaft.

Nucleaire taak

De Amerikanen zouden immers nooit toestaan dat die kernbommen onder een ander dan een Amerikaans toestel komen te hangen. In datzelfde kader, maar dan met betrekking tot de vervanging van de Starfighter, merkt Kreemers op dat de Amerikanen ons een keuze voor een Frans toestel betaald zouden zetten. "Bij de keuze voor een Amerikaans toestel zou de nucleaire certificatie 'prompt en zonder enig probleem' verlopen."
 Indertijd legde minister Vredeling vast dat veranderingen in de uitvoering van de F-16 ter goedkeuring aan de minister van defensie zouden worden voorgelegd. Kreemers verhaalt dat de minister besloot te wachten met het aanbrengen van de voorzieningen tot een volgend kabinet, maar de Luchtmacht besloot de voorzieningen toch aan te brengen en lichtte de minister daarover in. Deze onthield zijn opvolger de betreffende informatie, wat ertoe leidde dat minister Stermerdink, in woede ontstoken, de verdeel-doos, de nuclear remote indicator, uit de in aanbouw zijnde toestellen liet verwijderen. Over de voorzieningen ten behoeve van de nucleaire taken werd de Tweede Kamer in het geheel niet ingelicht, aldus Kreemers. Er zijn, ook waar het de parlementaire controle betreft en de redenen van de Luchtmacht voor een Amerikaans vliegtuig te kiezen, enige 'lessons learned' te trekken. En niet alleen hier, het verslag van Kreemers, staat vol met missers, valkuilen, verkeerde interpretaties en taxaties, invloeden van buiten en onvolledige of misleidende informatie. Maar het gewaagt ook van juiste beslissingen, inzicht en doorzettingsvermogen. 'Hete Hangijzers' is een belangrijke bijdrage tot inzicht in aankoopprocessen waarbij tal van belangen op het spel staan. Het is aan te raden voor iedere belangstellende burger en zeker een must voor hen die op enigerlei wijze met grootschalige wapenaankopen van doen hebben.

Bert Kreemers, Hete Hangijzers, de aanschaf van Nederlandse gevechtsvliegtuigen - ISBN 978 90 5018 8241, Uitg. Balans, Amsterdam, 2009


 Column van ANTON VAN HOOFF

Bond voor het vloeken

Opeens zijn ze er weer: de affiches van de Bond tegen het Vloeken op de stations. Dat is toch wel vreemd. Toen we vorig jaar probeerden de tekst 'Er is waarschijnlijk geen god' op de stations aangeplakt te krijgen, weigerde de exploitant van de stationsreclame: alleen neutrale advertenties mochten. Sommigen van ons hadden zin om er een rechtszaak van te maken. Want we hadden toch - naast de tomaten van de Socialistische Partij - wel degelijk religieuze reclame gezien. De tekst 'Zozeer heeft God de wereld liefgehad dat Hij zijn Enige Zoon in de wereld zond' is niet bedoeld om de verkoop van soep te bevorderen. 'Ongewenst zwanger en wat nu?' wordt aangeplakt door gristenen die gruwen van abortus. En dan natuurlijk de bekende anti-vloekposters van de Bond tegen het Schenden van Gods Heilige Naam, de statutaire naam van de Bond tegen het vloeken. De oude tekst 'Spreek vrijmoedig over God, maar misbruik nooit Zijn naam' is inmiddels

vervangen door leuzen die de indruk wekken dat het om de bestrijding van grof taalgebruik gaat. De jaarverslagen van de Bond maken duidelijk dat daarmee het eigenlijke doel wordt bemanteld. Zo houdt de Bond naarstig bij hoeveel godslasteringen er in de media worden geslaakt: ieder gvd-tje en jemineetje tikt aan.

Wat te doen? Een rechtszaak aanspannen om achteraf ons gelijk te halen? Ach, daarmee bevestig je alleen maar dat we verkrampde oude heren zijn. Maar als we nu eens DVG tot Bond vóór het vloeken maken? Van DVG naar GVD is een kwestie van letters omwisselen. Op dit moment zingen de ideeën nog rond: zullen we bij de stationsreclame een eigen reclamecampagne aanbieden? Ik zie de leuzen al voor me:

een GVD voor de DVG
Vloeken lucht op
Vloeken maakt vrij (van vrees voor een god)



De egoïst Max Stirner - boekbespreking



Auteur: FRANS BIJLSMA

(1938) is rustend medisch specialist en oud-redacteur van De Vrijdenker

Hans Jansen, *De egoïst Max Stirner, leven en werken*. Papieren Tijger / De Vrije Gedachte, Breda / Rotterdam 2009, 114 blz., geïllustreerd, literaturopgaven, ISBN 978 90 6728 225 . Zie ook het eerste artikel van deze editie.

Een van de merkwaardigste figuren uit de aan filosofen zo rijke negentiende eeuw is Max Stirner (pseudoniem van Johann Caspar Schmidt, 1806-1856). Stirner is vooral bekend geworden en leeft voort als de schrijver van *Der Einzige und sein Eigentum* uit 1844. Daarin zet hij zijn ideeën uiteen die gebaseerd zijn op het egoïsme, waarmee, in lichte afwijking van het spraakgebruik, een individueel-anarchistische filosofie wordt bedoeld. In het hierna volgende zal ik daar nader op ingaan.

Hans Jansen heeft een aantrekkelijk boek over hem geschreven, waarvan een groot deel aan zijn leven is gewijd. Dat begint in 1806 in Bayreuth, Beieren, waar hij ook zijn jeugd doorbrengt en het gymnasium bezoekt. Al een half jaar na zijn geboorte verliest hij zijn vader, die fluitenmaker en portretschilder was, aan tuberculose. Zijn moeder, die in 1809 hertrouwt, wordt jaren later in een krankzinnigeninrichting opgenomen, waar ze tot het eind van haar lange leven zal blijven. In 1826 begint Johann Caspar Schmidt zijn studie in Berlijn aan de filosofische faculteit van de Friedrich Wilhelms-universiteit. Uit schriftelijke stukken

uit die tijd blijkt dat hij een hardwerkende student moet zijn geweest, maar na twee jaar vertrekt hij plotseling naar Erlangen in Beieren waar hij zich bij de universiteit inschrijft. Van deze periode is weinig bekend, tot hij in de zomer van 1829 een grote reis door Duitsland maakt, die in Königsberg (Oost-Pruisen, thans Kaliningrad) eindigt. Ook daar schrijft hij zich in bij de universiteit, maar volgt er geen colleges. Wederom is er een wat duistere periode, waarin zijn familie op zijn afstuderen aandringt, mede door de steeds ernstiger wordende psychose van zijn moeder. Voor de dienstplicht wordt hij als "halfinvalid" afgekeurd, bijzonderheden daarover zijn niet bekend. In 1832 is hij weer terug in Berlijn. Met hernieuwde ijver en een brede belangstelling volgt hij colleges geschiedenis en kunstgeschiedenis, literatuur, Germaanse mythologie, theologie, taalwetenschap en klassieke oudheid. Dit alles mondt uit in examens in 1834-1835 voor vijf vakken die hem tot een beperkt leraarschap toelaten, geen doctoraat. Hiermee kan hij alleen op particuliere scholen lesgeven.

In 1833 heeft hij de achttienjarige Agnes K.K. Burtz leren kennen, de kleindochter van zijn hospes, met wie hij eind 1837 trouwt. In augustus 1838 bevalt ze van een doodgeboren kind en sterft in het kraambed. Schmidt stort zich op verdere studie en werk, hij isoleert zich maar krijgt per 1 oktober 1839 een aanstelling als leraar bij

een particuliere school voor "deftige meisjes" midden in Berlijn. Daar is hij een goed en geliefd docent, die evenwel per 1 oktober 1844 ontslag neemt en daarna nooit meer als leraar heeft gewerkt.

Een zeer belangrijke rol heeft in Schmidts leven – hij gebruikt dan al zijn pseudoniem Max Stirner, door medestudenten op de universiteit bedacht om zijn hoge voorhoofd – de Berlijnse herberg van Jacob Hippel gespeeld. Dit was vanaf 1841 de plaats van samenkomst van een gezelschap van kritische intellectuelen, De Vrijen genaamd. Journalisten, dichters, studenten, artsen, filosofen, kunstenaars en zelfs enkele leger-officieren kwamen daar graag bijeen om tot laat in de nacht over filosofische en politieke onderwerpen te discussiëren. Tot dit bonte gezelschap, door Jansen uitvoerig besproken, hoorden o.a. Karl Marx, Friedrich Engels, Bruno en Edgar Bauer, Ludwig Buhl, K.F.Köppen, Eduard Meyen, Karoline Sommerbrodt en Louise Aston. Er waren "jong-Hegelianen" bij, revolutionairen, gevestigde burgers en klaplopers en de meesten waren anti-godsdienst en anti-(autoritaire) staat. Als attractie diende ook dat ze bij Hippel "op de pof" konden drinken, zij het niet onbeperkt. Tot de vaste bezoekers hoort ook Schmidt/Stirner, volgens tijdgenoten een beschaafde, verzorgde verschijning, wat gereserveerd, stoïcijns, fatalistisch, die graag dure sigaren rookt. Hij publiceert regelmatig in kranten en tijdschriften die vaak maar kort bestaan, tot ze door de censuur verboden worden.

Bij "De Vrijen" ontmoet hij in 1842 Marie Dähnhardt, een vrijgevochten jonge vrouw die wij tegenwoordig een feministe zouden noemen, en in oktober 1843 trouwt hij met haar – de onconventionele trouwdag wordt uitvoerig beschreven. Het huwelijk verloopt niet voorspoedig. Toch is zijn hoofdwerk, *Der Einzige und sein Eigentum* dat in november 1844 verschijnt, nog aan haar opgedragen. De Pruisische censuur kan slechts de hand leggen op 250 exemplaren, de rest van de eerste oplage van 1000 exemplaren wordt grif verkocht. In Saksen geeft de

censor het boek al na enkele dagen vrij, men acht het daar ongevaarlijk wegens de absurditeit van de inhoud.

Het opzeggen van zijn leraarschap per 1 oktober 1844, zeer tegen de zin van Marie, geeft een eerste verwijdering. Dan beginnen ook de financiële moeilijkheden, die ertoe leiden dat ze in de zomer van 1845 een melkhandel beginnen, voornamelijk met geld van Marie dat ze geërfd heeft. Het wordt geen succes (bij anderen later wel) en al spoedig wordt het faillissement uitgesproken. De barsten in het huwelijk, dat overigens kinderloos blijft, worden steeds groter, tot ze in april 1846 uit elkaar gaan. Marie vertrekt naar Engeland, waar ze in Londen lerares Duits kan worden. Stirner blijft in Berlijn wonen. De armoede neemt toe, hij verhuist van de ene woning naar de andere en houdt in de zomer van 1846 een bedelactie.

De revolutiejaren 1848 en 1849 laten Stirner ongemoeid, ook de repressie die daarop volgt. Hij werpt zich op studie en losse opdrachten, zoals een vertaling van Adam Smith's *Wealth of Nations*. In 1850 wordt het huwelijk met Marie officieel ontbonden. De neergaande lijn van vereenzaming en armoede zet zich voort. In 1853 zit hij helemaal aan de grond. Na nieuwe verhuizingen moet hij tweemaal een gevangenisstraf uitzitten wegens schulden. In 1854 is er een lichte verbetering in zijn situatie door verkoop van het huis van zijn moeder, zodat hij ook weer wat kan uitgaan. Een karbunkel ("negenooft") in zijn nek in mei 1856 wordt hem noodlottig: op 25 juni 1856 overlijdt hij door sepsis (bloedvergiftiging). Pas in 1892 zal John Mackay een steen op zijn graf laten plaatsen, met in gouden letters alleen Max Stirner erop.

Vrij uitvoerig beschrijft Jansen tenslotte het "Nachleben" van Marie Dähnhardt en van vele anderen die deel uitmaakten van het gezelschap van "De Vrijen".

Vervolgens bespreekt Jansen Max Stirners filosofie zoals vervat in zijn hoofdwerk,

Der Einzige und sein Eigentum. Hij waarschuwt voor Stirners schrijfwijze, die wijdlopig is en veel zijpaden inslaat. Het eerste deel, *De mens*, is een soort mensheidsgeschiedenis, in het tweede deel, *Ik* geheten, komt aan bod hoe de bewuste egoïst zijn weg moet kiezen. Aan de hand van passages uit het boek en met behulp van tussentitels geeft Jansen dan een overzicht van Stirners ideeën: *De mens is tot niets geroepen* / *De verklaring van het onverklaarbare* (nl. door de Geest of God) / *De waarheid van het onstoffelijke* (tegen godsdienst en de gebruikelijke moraal) / *Dienstbaarheid aan de zinsbegoocheling* (over taal en waarheid) / *De zaak van God en vaderland* / *De zaak van de mensheid* (o.a. over vorsten) / *Mijn zaak ben ik zelf* / *Het welbehagen van de egoïst* / *Omwillen van mijzelf* / *Liefde uit eigenbelang* / *Het besmetten van de jeugd* / *Morele dwang* / *Het heilige recht* / *Het egoïstische recht* / *De macht van de bevrijding* (over recht en macht) / *De personificatie van de staat* / *Het welzijn van de staat* / *Het heilig wettelijk eigendom* / *De maatschappij als instrument* / *De bewuste egoïst en zijn vereniging* / *De strijd van de egoïsten* / *De vrijheid van de enkeling*.

In een nabespreking wordt Stirners invloed op Nietzsche genoemd (hoewel Nietzsche het nauwelijks wilde toegeven). Jansen wijst er ook op dat Stirner als filosoof geen nieuw stelsel ontwierp of volgelingen wilde hebben, maar dat hij alleen de lezer wil uitdagen vastgeroeste ideeën los te laten en helder en kritisch te redeneren op alle gebieden van het leven. Hij belooft geen "heerlijke nieuwe wereld", zoals veel van zijn tijdgenoten deden. Evenmin verheerlijkt hij de totale vrijheid of totale losbandigheid. Het eigenbelang kan heel wel samengaan met mutualisme. Hij beschouwt God als een waanvoorstelling en de godsdienst als een tirannie van de ene mens over de andere, als niets anders dan hypocrisie en valse waarheidspretentie. Maar ook op van bovenaf opgelegde "menselijkheid" heeft hij kritiek. Zo onmaskert hij ook alles wat "heilig" is als dogma's van ideologen en machthebbers, geschikt voor repressie en uitbuiting,

die zelden de zaak van de afzonderlijke mens dienen. Het egoïsme doet dat wel, het doet niet steeds een beroep op "iets hogers". Dieren hoeven geen ideaal te realiseren, ze "leven zich uit" en leren van hun ervaring. Op het punt van authenticiteit en uniciteit kunnen we de chimpansees, onze naaste verwanten, tot voorbeeld nemen.

Alle menselijke handelingen worden door egoïsme in de ruime zin gestuurd, een inzicht dat Stirner al 140 jaar voor de moderne evolutiebiologen (Richard Dawkins e.a.) tot het zijne had gemaakt. Zo keert Stirner zich ook tegen gelijkheidsdenkers en met name tegen de staat in al zijn vormen, die andere landen tot vijand verklaart (net als God en duivel in de religie!), oorlog voert en niet terugschrikt voor massamoord. Zijn visie zou in de rest van de 19e en vooral in de 20e eeuw alleen maar bevestigd worden. Aan de andere kant zou het plotseling opheffen van de staat veel mensen hulpeloos achterlaten en waarschijnlijk tot chaotische toestanden leiden als er geen "autoriteiten" meer waren. Een vrije, democratische rechtsstaat zou nog net aanvaardbaar zijn.

Dat weerhoudt de bewuste egoïst, die alleen de zaak van zijn eigenbelang dient en optreedt tegen alles en iedereen die zijn belangen in de weg staat, niet om genegenheid te ontvangen en te tonen door vriendelijk, behulpzaam of ondersteunend gedrag. Het zal meestal niet in zijn belang zijn agressief op te treden, al was het alleen maar om de kans dat de ander terugslaat. Wel kunnen bewuste egoïsten een soort belangenvereniging vormen, bijvoorbeeld in creatieve zin of ter bescherming van het welzijn van zichzelf en geliefden en hun materiële eigenschappen. In tegenstelling tot veel van zijn tijdgenoten was Stirner tegen de revolutie als middel om de staat omver te werpen, zo lang de revolutionairen zelf nog gedesoriënteerd, gebiologeerd en gedrogeerd zijn. Wel was, ergens in de toekomst, een gezamenlijke opstand denkbaar van vrijwillige, bewuste egoïsten tegen de laatste heiligheden en hun aanhangers. Stirner heeft dit wel aangeduid als de strijd van allen tegen allen,

wat voor veel misverstanden heeft gezorgd. In het hier en nu evenwel kan het individu door nieuwe inzichten anders tegenover zijn wereld en zijn toekomst komen te staan. Het is tenslotte de pedagogie die hier uitkomst moet bieden. Een "pedagogisch egoïsme" moet zich manifesteren in opvoeding en onderwijs, waarbij ouders, naast liefdevolle zorg en aandacht, hun kinderen ruimte geven voor een vrije en ongedwongen ontwikkeling en een kritische houding aankweken tegenover andermans waanideeën.

Tot besluit stelt Jansen dat Stirner aan de oorsprong stond van de psychologische denkwijze die aan Nietzsche wordt toegeschreven. De enkeling en zijn eigendom filosofeert bovenal over de groei van het ego, over wat wij tegenwoordig zelfverwerkelijking noemen. Daarbij stelt Stirner het persoonlijk welbehagen centraal en houdt hij de lezer graag een lachspiegel voor. Je zou De enkeling en zijn eigendom zelfs als een zelfhulpboek-avant-la-lettre kunnen zien.

In een "Tot slot" behandelt Jansen de ontvangst van het boek, waarbij de belangrijkste reacties van Ludwig Feuerbach en Karl Marx kwamen. Wat de laatste betreft, hij schrijft samen met Friedrich Engels het omvangrijke manuscript De Duitse ideologie (1845), waarvan 180 bladzijden, tweederde van het geheel, onder de titel Sint Max aan Stirner en zijn boek zijn gewijd. De beide auteurs zien Stirner als hun gevaarlijkste tegenstander. Toch aarzelen ze met publicatie van de tekst die in de la blijft liggen en pas in 1932 (!) in druk verschijnt.

Een literatuurlijst besluit Jansens belangwekkende boek, dat helaas ontsierd wordt door nogal wat spel- en taalfouten. Zeer instructief zijn de korte biografische toelichtingen in de rechter marge wanneer bepaalde personen in de tekst ter sprake komen. Al met al: een studie over een bijzondere filosoof die aan iedere vrijdenker – en vele anderen – van harte kan worden aanbevolen.

Gedanken vogelfrei?



Auteur: Jan Hilarius

(1932 Castricum) oprichter Stichting De Einder, begeleidt mensen die een zelfgekozen levenseinde nastreven

Mijn vlugschrift "Zwarte zaterdag", dat ik in de gevangenis schreef, eindigde ik met de woorden "Bewust van het feit dat het nog erger kan ging ik naar bed en dacht aan de geestelijken in ons land die zelfbeschikking willen indammen via intimidatie. Het wachten is nu nog op de stokslagen van de V.O.C.-religieuzen en hoeders der zedelijkheid. Mijn angst neemt toe. Zelfs mijn denken is niet vrij van de beklemmende invloeden van buiten."

Denken niet vrij? Wat betekent vrijdenken dan? Toen ik lid was van strijdkoor "De Klinker" uit Castricum, zongen we overal waar wat te doen was en er geen bezwaar tegen het koor was. We zongen ook op straten en pleinen. Dan werden we aangekondigd als "Straatkoor". We zongen ook eens in de Alkmaarse Hout voor de poorten van gevangenis 'Schutterswei', waar vluchtelingen en asielzoekers werden vastgehouden. We zongen voor de gevangenen Die Gedanken

sind frei. Ik had toen de gedachte dat de gevangenen buitenlanders zich binnen hun eigen denkwereld vrij konden voelen, al was het maar voor even, en dat wij er goed aan deden om ze via het zingen van strijdlieden te attenderen op al die verborgen vrijheid. Ik schreef eerder over de verlatenheid die ik voelde in de voor mij zo vreemde wereld van fraudeurs, oplichters, geweldplegers, wanbetalers, rovers en dieven, meestal uit vreemde culturen. Ik voelde me genomen omdat ik iemand had geholpen en ik blikte terug naar eerdere aanwijzingen dat je zelfs niet van je "vrienden" (bij NVVE o.a.) op aan kunt. Ik herinnerde me dat de NVVE deelnam aan de openbare discussie die wij (HV Alkmaar) hadden georganiseerd over hulp bij zelfdoding. Ondanks die deelname werkte de NVVE in stilte aan een wetswijziging om het werk van De Einder zwaarder te bestraffen. Al in 1996 kwam een voorontwerp van wet (ISBN 90 74500-15-3) gereed waarin wordt voorgesteld de hulp bij zelfdoding (art. 294 van het Wetboek van Strafrecht) niet meer te bestraffen met maximaal 3 jaar celstraf, maar met maximaal 12 jaar. Dit NVVE boekwerk is ergens op weg naar de wetgever "gestrand", maar belangstellenden kunnen het boekwerk bij de Koninklijke Bibliotheek aanvragen (telefoon: 070-3140911, Postadres: Koninklijke Bibliotheek, Postbus 90407, 2509 LK Den Haag, e-mail: via www.kb.nl/contact). Het is ook bij mij ter inzage beschikbaar. Inmiddels vernam ik dat de nieuwe directeur van de NVVE het boekje in handen kreeg. Het omvat 50 bladzijden A-5, overname is toegestaan met bronvermelding. De handelwijze van genoemde instelling zegt veel over de doelstelling van het instituut: mensen met vragen over levensbeëindiging zo lang mogelijk als lid-abonnee behouden. Binnen deze denktrant past geen zusterinstelling die zonder vragen en onvoorwaardelijk gratis hulp verleent.

In mijn pleitnota, gepresenteerd tijdens de zitting van de Arrondissementsrechtbank te Alkmaar, Parketnummer 14/620124-05, heb ik onder het hoofdstuk "BEELDVORMING EN STEMMINGMAKERIJ" vermeld hoe de toenmalige directeur van de NVVE zijn

steentje aan mijn veroordeling heeft bijgedragen: "zo tekende de Volkskrantjournalist Ellen de Visser uit de mond van de directeur van de NVVE op, dat ik nogal resoluut zou zijn in het inwilligen van verzoeken en dat bijna sprake zou zijn van arrogantie. Voorts zegt hij dat ik soms op het randje balanceer. Dergelijke uitspraken geven blijk van een grote onzorgvuldigheid van de spreker. Een onzorgvuldigheid die mij vreemd is. Met deze man heb ik nimmer over casuïstiek gesproken."

In de luwte van mijn gevangenschap plaatste ik vraagtekens bij het begrip vrijdenken en concludeerde dat mijn gedachten niet vrij, maar vogelvrij zijn. Daar zal ik in betere tijden aan gaan werken.

(Dit is een "Bericht van gedetineerde Jan Hilarius (opinedelict) uit gevangenis Westlingte te Heerhugowaard". Het is één van ± 40 vlugschriften die Hilarius schreef.)



Fotograaf: Antony Chamblond

15 april 2010 Vrijdenkerswandeling Amsterdam – wegens succes herhaald!

Wanneer: donderdag 15 april 2010, vanaf 10 uur tot ongeveer 17 uur.
 Startplaats: Amsterdam Centraal Station, eerste klas wachtkamer, 10 uur.
 Kosten: € 17,50 (inclusief bezoek synagoge, Multatulihuis en koffie).

Vrijdenken en samen wandelen, een ideale combinatie

Op donderdag 15 april vanaf 10.00 uur wordt er weer een vrijdenkerswandeling gehouden. In Amsterdam, Nederlands stad met de verreweg de meeste vrijdenkersmonumenten, wandelen we met een klein groepje in vier à vijf uur langs tien bezienswaardigheden.

We beginnen om 10 uur op het Centraal Station op het eerste perron, in de eerste klas wachtkamer (linkeringang), sinds jaren in gebruik als 'grand café'. U krijgt daar een kopje koffie aangeboden. Vanaf 10.15 uur lopen we de stad in, over het Damrak, langs Hotel Krasnapolsky, waar in de roerige dertiger jaren van de vorige eeuw vele vrijdenkersprotestvergaderingen werden gehouden. En waar in 2006 het 150-jarig bestaan van onze vereniging werd gevierd. Dan langs de Warmoesstraat, waar De Dageraad werd opgericht, naar de Oudezijds Voorburgwal 231, langs het Athenaeum Illustre (de voorloper van de Universiteit van Amsterdam), opgericht in 1632. We lopen door de Oudemanhuispoort naar het Jonas Daniel Meijerplein. Hij is de eerste rechtskundige die zich afvraagt in hoeverre de levensomstandigheden en de psychische gesteldheid van de dader deze tot het door hem gepleegde misdrijf hebben geleid. Daarmee was hij zijn tijd ver vooruit. We brengen een bezoek aan de aldaar gevestigde Portugees-Israëlitische Synagoge (1670/75). Benedictus (Baruch) de Spinoza, de grootste Nederlandse filosoof, werd in 1656 werd daar uit de Joodse gemeenschap verstoten. We krijgen een rondleiding en uitleg. We wandelen dan naar de Keizersgracht 529, het Amsterdamse woonhuis van John Adams, een vrijdenker die het bracht tot president van de Verenigde Staten. We staan kort stil bij zijn bijdrage aan het internationale vrijdenken.

Met onderweg ergens een pauze voor een drankje wandelen we dan de Keizersgracht af langs De Rode Hoed. Dit is één van de fraaiste zalen voor lezingen van Amsterdam. Vaak zijn er discussieprogramma's die ook vrijdenkers zullen aanspreken. Via de Haarlemmerdijk wandelen we dan naar het Standbeeld van Ferdinand Domela Nieuwenhuis pionier van het socialisme, stichter van het blad Recht voor Allen, later sociaal-anarchist, geboren te Amsterdam op 31 december 1846. Achter zijn rug bevindt zich het Haarlemmerplein 23, waar dr Willem Drees werd geboren, een atheïst, die zich als ongelovige, agnost, aansloot bij het pas opgerichte Humanisme. We staan kort stil bij zijn betekenis en behandelen waarom hij die beweging uiteindelijk verliet. We wandelen nu door de Haarlemmerstraat naar de Korsjespoortsteeg, het Multatulihuis. Multatuli is onze meest prominente vrijdenker. Na een bezoek aan dit museum beëindigen we de wandeling om een uur of vijf.

Aanmelden: U kunt zich opgeven door overmaking van € 17.50 op giro 274551 van de Vrije gedachte onder vermelding van "wandeling 1504".

Indien mogelijk graag bevestiging per e-mail aan: henk.engelsman@hotmail.com

N.B. Het aantal deelnemers is aan een maximum gebonden. Inschrijving in volgorde van betaling.

Meer weten over illustere vrijdenkers? Kijk dan op de website van de Vrije Gedachte, www.devrijgedachte.nl, in het menu onder 'Over ons'; daar vind u een passage over 'vrijdenkers van toen'.

DOELSTELLING VERENIGING DE VRIJE GEDACHTE

De vereniging **De Vrije Gedachte** stelt zich ten doel: het bevorderen van het vrijdenken.

Het vrijdenken is een atheïstisch-humanistische levenshouding gekenmerkt door:

Rationeel denken en onderzoeken van de werkelijkheid daarbij strevend naar:

- bevrijding van dogmatisme, vooroordeel en een onwetenschappelijke houding.
- vasthouden aan principes van toetsing en bewijsvoering.

Moreel handelen vanuit het besef van:

- eigen verantwoordelijkheid voor gedachten en daden.
- menselijke waarde.
- solidariteit met de medemens, de natuur en het milieu.
- de eindigheid en onherhaalbaarheid van elk individueel leven.

Een vereniging ontleent bestaansrecht aan haar doelstellingen en aan haar ledental. Veel doelstellingen kunnen worden bereikt bij voldoende aantallen (actieve) leden. Opkomen voor de situatie van mensen met een atheïstisch-humanistische levenshouding is erg actueel. In de komende periode wil 'De Vrije Gedachte' graag nieuwe activiteiten organiseren, ook in de regio's, en meer voor het voetlicht treden. Dit vergt creativiteit, tijd en energie van het bestuur, meer vrijwilligersinzet en een financiële impuls. U kunt hierbij helpen.

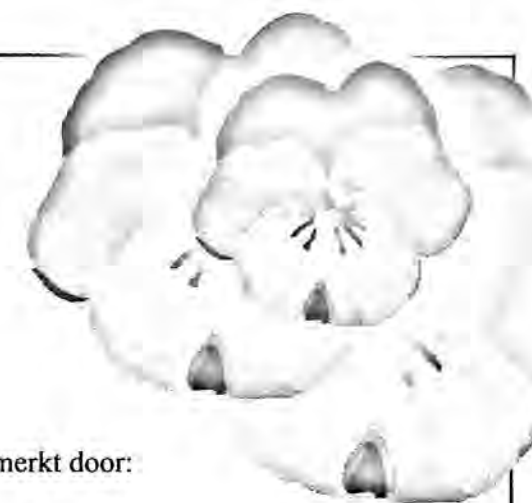
STEUN DE VRIJE GEDACHTE!

Vindt u ook dat de vereniging op de kaart van levensbeschouwelijk Nederland thuishoort? Wilt u ook dat de vereniging nieuwe activiteiten organiseert? Steun dan de vereniging!

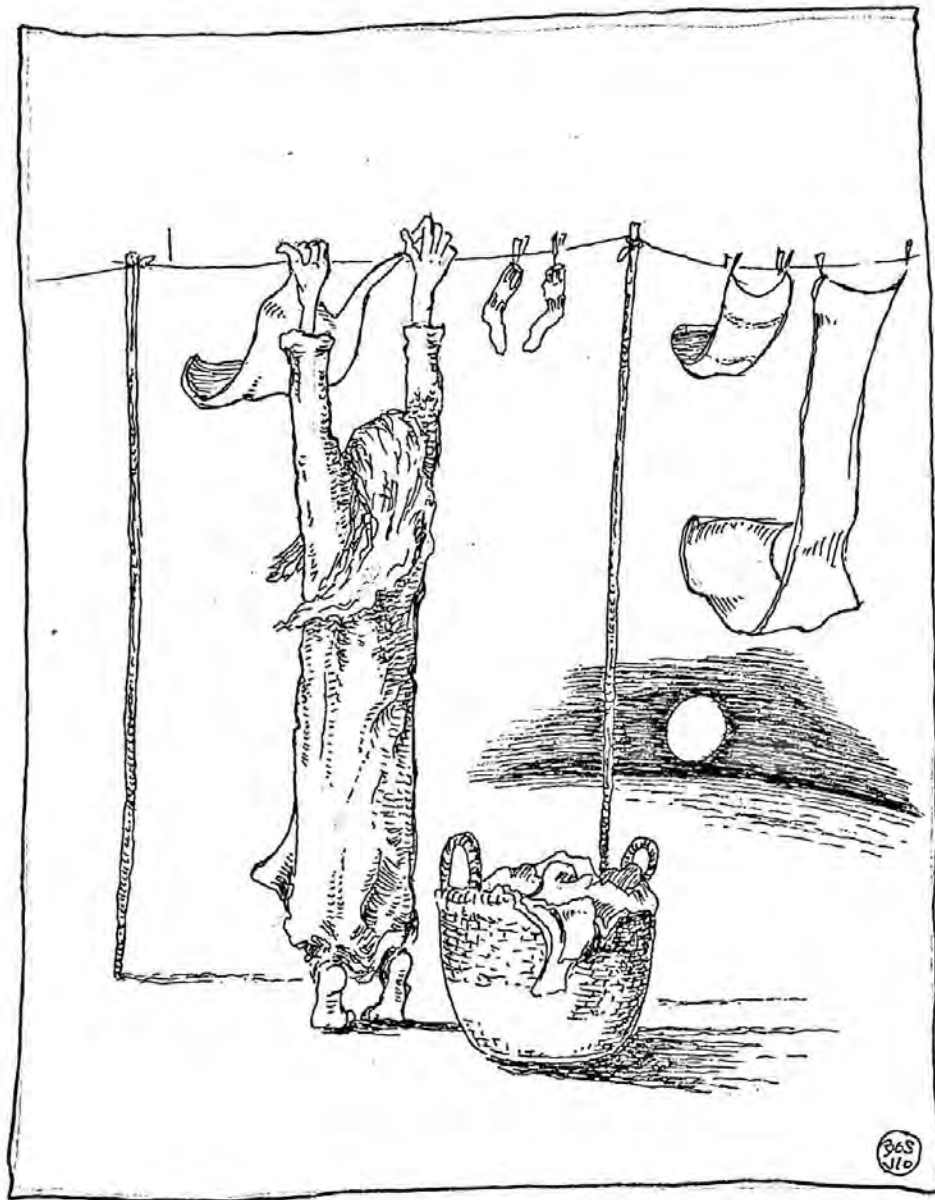
U kunt vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' steunen door:

- mee te doen bij activiteiten en uw mening te geven
- als vrijwilliger te helpen bij de organisatie van activiteiten, of door een regiokring te starten
- ingezonden brieven te sturen aan kranten en uzelf daarin expliciet als vrijdenker te benoemen
- geld te schenken aan de vereniging of een legaat na te laten. U kunt hierover vrijblijvend een informatief gesprek voeren en u daarvoor aanmelden via ons mailadres (zie onder)
- andere belangstellenden te attenderen op de activiteiten van de vereniging
- te reageren op artikelen of televisie-uitzendingen van De Vrije Gedachte
- lid te worden van vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte (zie de binnenkant van het voorblad)
- abonnee te worden van het blad De Vrijdenker (zie de binnenkant van het voorblad)

Heeft u vragen of ideeën? Het bestuur hoort ze graag! Of wilt u praten over nalaten of schenken? Neem contact op via de bekende adressen, of: info@devrijgedachte.nl



Boszlo



www.boszlo-cartoons.com

GOD SCHIEP DE AARDE
EN HIJ ZAG HET WASGOED